

MALAZGİRT
TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume: 1 - Sayı/Number: 2

MATAD



Editör: Hidayet Kara
2025



Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi | Malazgirt Journal of Historical Research

Sayı-Number: 2 | Yıl-Year 2025

Dergi Hakkında

Dergi Adı	Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi
Diğer Adı (Çevirisi)	Malazgirt Journal of Historical Research
e-ISSN	3062-4363
Yayın Aralığı	Yılda 2 Sayı (Mayıs & Kasım)
Özel Sayı	Yılda 1
Dergi Web Sitesi	https:// https://matad.org/
Yayına Başlangıç	Mayıs, 2025
Baş Editör	Hidayet KARA
Sayı Editörü	-
Yayıncı	Hidayet KARA
İmtiyaz Sahibi	Hidayet KARA
Yayımlandığı Ülke	Türkiye
Yayın Modeli	Açık Erişim
Yayın İçeriğı	Tarih bilim alanıyla ilgili tüm konular yayınlanır.
Okur Kitlesi	Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi'nin ana hedef kitlesi, tarih biliminde araştırmalarını sürdüren profesyoneller, bu alana ilgi duyan öğrenciler, okuyucular ve kurumlardır.
Yayın Dili	Türkçe- İngilizce

Hakkında

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi 2024 yılında kurulmuş olup ilk sayısı 2025 mayıs ayında yayınlanmıştır. Tarih bilim alanı ile ilgili tüm yayınları kabul eder. Derginin kuruluş amacı tarih alanında yapılacak özgün çalışmalara yeni bir alan açmak ve bu yolla bilim camiasına katkı sunmaktır.

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemini benimsemektedir. Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi, İSNAD-2 atıf ve kaynakça verme şeklini benimsemiştir. Dergiye gönderilecek çalışmaların, dergi yazım kurallarına göre hazırlanmış olması zorunludur.

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi mayıs ve kasım aylarında yılda iki defa olmak üzere elektronik ortamda yayınlanır. Dergide yayınlanacak makalelerin, ilgili sayıdan en az 60 gün önce sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi sayı esaslı olarak yayınlanmaktadır.

Ücret Politikası

Hiçbir ad altında yazar veya kurumundan ücret alınmaz.

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi yayın sürecinde herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Arşiv Politikası

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisinde yayınlanan makaleler Dergiplatformu ev sahipliğinde OAI'da arşivlenir. Dergi ayrıca herhangi bir yayın kesintisine karşı, Wayback Machine-İnternet Arşivi'nde arşivlenmektedir. Derginin arşivleme politikası dışında, eser sahibinin inisiyatifi ile makaleler, YÖKSİS, üniversite veri tabanları (DSpace, AVESİS gibi), Google Scholar, Academia, Researchgate gibi alanlarda da kısıtlama ve süre sınırı olmaksızın erişime açılabilir. Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi eser sahibine her türlü arşivleme ve kullanma özgürlüğü tanıdığı gibi, Budapeşte Açık Erişim İnisiyatifinin (BOAI) açık erişim politikasını benimsemiş olması gereğince, dergide yayınlanan bilimsel makaleler ve araştırmaları ücretsiz olarak son kullanıcı ve kurumlara sunmaktadır. Kullanıcılar, yayıncı veya yazarın iznine gereksinim duymadan Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisinde yayınlanan makalelerin tam metinlerini okumak, indirmek, kopyalamak, dağıtmak, arama yapmak veya bağlantı kurmak hakkına sahiptir. Böylece bilginin yaygınlaşması ve kullanımının kolaylaştırılması amaçlanmaktadır. Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi, makalelerin tüm sürümlerinin herhangi bir kısıtlama olmaksızın yazar tarafından arşivlenmesine izin verir. Bu arşivlemeye, dergiye gönderilen makalenin ilk halinden, kabul edilinceye kadar ki sürede dergi sistemine kaydedilen bütün versiyonlar dâhildir.

Arşiv Politikası

Dergide Yayımlanan Versiyonlar

Yayın Türü: Açık Erişim

OAI: <https://matad.org/OAI/>

RSS: https://matad.org/index.jsp?mod=rss_schema

Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisinin tüm parçaları "Wayback Machine-İnternet Arşivi'nde arşivlenmektedir. MATAD

Ambargo Süresi: Süre Yoktur

Açık Erişim Lisansı: CC BY-NC 4.0

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur.

Arşiv Yeri: Kurumsal Arşiv, Crossref, Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, YÖKSİS, Google Scholar, Academia, Researchgate gibi arşiv tabanlı

çevrimiçi veri saklama yerleri.

Politika Koşulları: Atıf ve alıntı standartlarına uyularak dergiye atıf yapılmalıdır. DOI ile yayıncı sürümüne bağlanmalıdır.

Hakem Süreci Sonunda Kabul Edilen Versiyon

Ambargo Süresi: Yok

Arşiv Yeri: Kurumsal Arşiv, Crossref, Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, YÖKSİS, Google Scholar, Academia, Researchgate gibi arşiv tabanlı çevrimiçi veri saklama yerleri.

Telif Hakkı Sahibi: Yazar(lar) telif hakkını korur. Dergiye Gönderilen İlk Metin

Ambargo Süresi: Yok Arşiv Yeri: Dergi Web Sitesi, Kurumsal Site, Yazarın Kişisel Web Sitesi, Halka Açık ve/veya Ticari Konu Tabanlı Arşivler.

Depolama Politikası: Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisine, gönderilen, kabul edilen veya yayınlanan tüm makalelere herhangi bir ambargo uygulamadan, yazarlara makalelerini tercih ettikleri herhangi bir kurum veya depo üzerinde saklama özgürlüğü tanıyan bir politika benimsemektedir. Makalelerin tüm versiyonları Dergiplatformu sisteminde de süreç dosyası halinde saklanmaktadır. Makalenin yayınlanmaya kabul edilmiş hali ise açık erişim olarak derginin web sayfasında yayınlanmaktadır.

Hakemlik Türü

Çift Taraflı Kör Hakemlik

İncelemede Geçen Süre

Ortalama 120 Gün

İntihal Kontrolü

intihal.net

Yayın Kurulu / Editorial Board**Prof. Dr. Yahya Yeşilyurt**

Milli Savunma Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Alican

Muş Alparslan Üniversitesi/Türkiye.

Prof. Dr. Cengiz Atlı

İğdır Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mithat Eser

İnönü Üniversitesi/ Türkiye

Prof. Dr. Oktay Kızılkaya

Kafkas Üniversitesi/ Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Özcan

Milli Savunma Üniversitesi/Türkiye

Doç. Dr. Yılmaz Karadeniz

Amasya Üniversitesi /Türkiye

Doç. Dr. Edip Asaf Bekaroğlu

İstanbul Üniversitesi /Türkiye

Danışman Kurulu / Advisory Board**Prof. Dr. Sabit Duman**

Muş Alparslan Üniversitesi/ Türkiye

Prof. Dr. Yunus Koç

Hacettepe Üniversitesi/ Türkiye

Prof. Dr. Besim Özcan

Atatürk Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Altan Çetin

Anadolu Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Metin Ünver

İstanbul Üniversitesi / Türkiye

AProf. Dr. Recep Özman

İnönü Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Esat Aktaş

Bayburt Üniversitesi / Türkiye

Editör Kurulu / Editorial Board**Baş Editör / Editor in Chief**

Doç. Dr. Hidayet Kara

Muş Alparslan Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi,

Tarih Bölümü.

h.kara@alparslan.edu.tr.

<https://orcid.org/0000-0001-9642-7890>**Etik Editörü / Ethics Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Görkem Ceyhan

Muş Alparslan Üniversitesi | Eğitim Fakültesi

Eğitim Bilimleri Bölümü.

g. ceyhan@alparslan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9342-6876>**Dil Editörleri / Language Editor****İngilizce / English**

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

Muş Alparslan Üniversitesi | Eğitim Fakültesi, İngiliz

Dili ve Edebiyatı.

m.akar@alparslan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2550-3793>**Türkçe / Turkish**

Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR

Bitlis Eren Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi, Türk

Dili ve Edebiyatı Bölümü. mparlakpinar@beu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6711-0480>**İngilizce / English**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Fatih SAYIR

Muş Alparslan Üniversitesi | İletişim Fakültesi, Gazetecilik.

f.sayir@alparslan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6347-8760>

*Tarih Alan Editörleri / Field Editors of History***Kapsam: Tarih****Scope: History**

Prof. Dr. Mustafa Tanrıverdi
İstanbul Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü.
tanriverdi@igdir.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0770-3775>.

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Prof. Dr. Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü.
musa.gumus@adu.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0431-9997>

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Doç. Dr. Bahattin ÇATMA
İnönü Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü.
bahattin.catma@inonu.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1180-0586>

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Doç. Dr. Murat Alanoğlu
Muş Alparslan Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü.
m.alanoglu@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3631-6923

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Doç. Dr. Ersoy Zengin Esra ÇIPLAK
Munzur Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü.
ersoyzengin@munzur.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-8720>

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Dr. Öğr. Üyesi Osman Karacan
İnönü Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
osman.karacan@inonu.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3706-6574>

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi | Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü.
e.ciplak@alparslan.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4577-3026>

Kapsam: Tarih**Scope: History**

Doç. Dr. Agron Islami
The Institute of History “Ali Hadri” Prishtine
agron.islami@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0148-0726

İletişim

e-posta: mataddergi@gmail.com

Editöryal Yetkili

Ad Soyad: Doç. Dr. Hidayet KARA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9642-7890>

E-posta: h.kara@alparslan.edu.tr.

Telefon: 05054620905

Adres: Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Şehir: Muş

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 49250

İtiraz

Makalenizin reddedilme gerekçesini hatalı buluyorsanız, lütfen gerekçenizi açık bir şekilde belirterek mataddergi@gmail.com adresi üzerinden iletişime geçiniz

Şikâyet

Lütfen, şikâyetlerinizi açık ve anlaşılır bir dil ile yazarak mataddergi@gmail.com adresine gönderiniz.



[Bu eser Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#)

[Lisansı ile lisanslanmıştır.](#)

[This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\) License.](#)



Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi açık erişim politikasını benimsemektedir.

Malazgirt Journal of Historical Research supports open Access policy.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ORJİNAL MAKALE-ORIGINAL ARTICLE

1. Özcan Evrensel, Belh Coğrafya Ekolü Gözünden Hârezm
Khwarezm From The Perspective Of Balkh School Of Geography ... 112-126.
2. Fatih Özaslan, Osmanlı Askerî Basınında Havacılığın İzleri: Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi Üzerinden Bir İnceleme
Traces of Aviation in the Ottoman Military Press: An Analysis through Donanma Journal and Zafer Newspaper... 127-151.
3. İrşad Sami Yuca, Cumhuriyet Dönemi Popüler Tarih Yazımında Malazgirt Zaferi: Enver Behnan Şapolyo Örneği
The Victory of Manzikert in Republican-era Popular Historiography: The Case of Enver Behnan Şapolyo... 152-159.
4. Ahmet Eren Çıtak, Tanzimat Fermanı'ndan Kanun-i Esasiye Gayrimüslimlerin Hukuksal Statüsünün Gelişimi
The Evolution of the Legal Status of Non-Muslims from the Tanzimat Edict to the Kanun-i Esasi ...160-175.

KİTAP TANITIMI-BOOK REVIEW

5. Ömer Acar, Yerli Sosyolojiye Bir Katkı Denemesi: Vasat Sosyolojisi
A Contribution to Indigenous Sociology: Sociology of Mediocrity ...176-179.

Yazar(lar) / Author(s)

Arş. Gör. Özcan Evrensel 
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş-Türkiye
e-posta: o.evrensel@alparslan.edu.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 01. 10. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 18. 11. 2025
Yayın tarihi-Date of publication: 30. 11. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared their compliance with ethical principles in the preparation of the information.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

 

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License



Belh Coğrafya Ekolü Gözünden Hârezm*

Öz

Hârezm, tarih boyunca stratejik konumu, verimli toprakları ve Ceyhun Nehri'nin sağladığı su imkânlarıyla Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bölge, doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının kesişim noktasında bulunması ve bereketli toprakları, sulama olanakları ve uygun iklim koşulları sayesinde tarımsal üretim açısından büyük bir zenginlik sunmuştur. Ayrıca Hârezm, farklı etnik ve kültürel grupların bir arada yaşadığı, sosyal ve kültürel çeşitliliği yüksek bir merkez olarak da öne çıkmıştır. Bu çok yönlü özellikler, Hârezm'in sadece coğrafi ve ekonomik önemini artırmakla kalmamış; bölgenin İslâm coğrafyacılarının ilgisini çekmesini ve tarihsel literatürde özel bir yer edinmesini sağlamıştır.

Bu çalışma, Hârezm'in tarihi ve coğrafi özelliklerini Belh Coğrafya Ekolü perspektifinden ele almayı amaçlamakta ve böylece bölgenin çok boyutlu değerini daha görünür hâle getirmeyi hedeflemektedir. Araştırma sürecinde, İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî gibi ekolün önde gelen temsilcilerinin eserleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklar doğrultusunda Hârezm'in şehirleri, doğal yapısı, iklimi, tarım ve ticaret hayatı, halkın gündelik yaşamı ile gelenek ve göreneklere incelenerek, bölgenin sahip olduğu çok yönlü ve zengin portresi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Belh Coğrafya Ekolü, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî.

Khwarezm From The Perspective Of Balkh School Of Geography

Abstract

Khwarezm has been one of the most important centers in Turkestan throughout history due to its strategic location, fertile lands, and the water resources provided by the Amu Darya River. The region has offered great wealth in terms of agricultural production thanks to its location at the intersection of trade routes between the east and west, its fertile lands, irrigation facilities, and favorable climatic conditions. Furthermore, Khwarezm has stood out as a center of high social and cultural diversity, where different ethnic and cultural groups coexisted. These multifaceted characteristics not only increased Khwarezm's geographical and economic importance but also attracted the attention of Islamic geographers and secured it a special place in historical literature. This study aims to examine the historical and geographical characteristics of Khwarezm from the perspective of the Balkh School of Geography, thereby seeking to make the multidimensional value of the region more visible. During the research process, the works of leading representatives of the school, such as Istahrî, Ibn Hawqal, and Makdisî, were used as primary sources. Based on these sources, Khwarezm's cities, natural structure, climate, agricultural and commercial life, daily life of the people, and customs and traditions were examined in an effort to reveal the region's multifaceted and rich portrait.

Keywords: Khwarezm, Balkh School of Geography, İstahrî, İbn Hawkal, Mukaddasî.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (100)

Atrf- Citation (APA)

Evrensel, Özcan, "Belh Coğrafya Ekolü Gözünden Hârezm". *Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (Kasım 2025), 112-126.

* Bu çalışma, 15 Mart 2023 tarihinde Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi tarafından düzenlenen ve tam metin bildirilerinin yayımlanmadığı "Geçmişten Günümüze İslam Şehirciliğinin Tezahürleri V" başlıklı Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

1. Giriş

Türkistan'ın kalbinde yer alan Hârezm, zengin bir tarih ve coğrafya dokusuna sahiptir. Ticaret ve kültür merkezi olan bu antik bölge, imparatorlukların yükselişine ve çöküşüne tanık olmuş, insanların hayal gücünü cezbetmeye devam eden bir miras bırakmıştır. Ancak Hârezm'in sınırlarını kesin bir şekilde çizmek oldukça güçtür. Bölge, tarih boyunca coğrafi, ticari, askeri ve siyasî yönden ehemmiyetli bir yere sahip olduğundan sınırların kesin bir şekilde belirlenmesi oldukça güçtür. Bölge günümüzde, Özbekistan ile Türkmenistan sınırlarında Ceyhun Nehri'nin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan toprakları kapsamaktadır. Batısında Soğd, güneyinde Çağaniyan ve Huttal yer almaktadır. Nitekim tarihî coğrafya olarak Hârezm, Hazar Denizi'nin doğusunda, Mâverâünnehir'in batısında, Horasan'ın kuzeyinde ve Aral'ın güneyinde bulunan bölgedir.¹

Diğer yandan Hârezm, tarihî coğrafya bakımından ele alındığında, belki de kendisini öne çıkaracak en temel durum, bulunduğu konum ve yapısıdır. Antik çağlardan beri topraklarının verimli olması, Ceyhun'un bu bölgeden geçmesi ve Aral Gölü'ne yakın olması insanları, Hârezm'e doğru çekmiştir. Bölgenin hem coğrafi hem de stratejik konumunun öneminden dolayı burada hüküm süren kişiler de genellikle bölgenin ismini kullanmışlardır.² Dolayısıyla yönetici sınıfın ve kişilerin Hârezm ismini kullanması bölgenin coğrafik değerini daha da önemli hale getirmiştir (el-Hârezmî, Hârezmşahlar gibi).³ Temel manada mekânın ortaya çıkardığı bu özellik; sadece siyasî alana değil, iktisadî, sosyal, mimarî ve kültürel alanlarına da tesir ederek gelişimleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır.

Hârezm, coğrafi konumunun yanı sıra, önemli bir ticaret bölgesiydi. Çin, Hindistan ve İran gibi Asya ülkelerini; Güney Rusya ve İskandinavya gibi Avrupa ülkelerini birbirine bağlayan merkez ticaret hatlarının geçtiği kavşakı temsil ediyordu. En önemli ticaret yollarından olan Baharat Yolu buradan geçmekteydi. Dolayısıyla bölge karayolu ticareti açısından kilit bir rol üstlenmekteydi. Nitekim karayolunun gelişimini etkileyen önemli bir faktör de Ceyhun Nehri'nin sağladığı taşımacılık imkânıydı. Nehirden ayrılan kolların meydana getirdiği ırmaklar üzerinde yazın gemilerle kışın ise iklimin sertliğinden dolayı donmasıyla kızaklar vasıtasıyla taşımacılık yapılmıyordu. Buna ek olarak bölge, geniş ve verimli arazileriyle, küçükbaş hayvan yetiştirmeye oldukça elverişliydi. Burada tahıl üretimi, üzüm yetiştiriciliği ve meyve üretimi yaygındı. İhraç malları arasında, koyun, sığır, deve, ipekli ve yünlü kumaşlar, gösterişli elbiseler, bal, peynir, meyve, her çeşit deri, kürk, gürgen, zırh, kılıç ve köleler vardı.⁴

Bununla birlikte Hârezm coğrafyası, geçmişten beri birçok tarihçi ve coğrafyacının eserlerinde önemle yer almıştır. Bölgenin ticari kavşak noktasına, elverişli arazilere ve stratejik konuma sahip olmasından dolayı her devirde merkezî bir role sahip olmuş ve zamanla komşuları Horasan ve Mâverâünnehir arasında iyice belirginleşmiştir. Bölge bu denli önemli bir yere sahip olduğu için çoğu İslâm coğrafyacıları kendi döneminde bölgeye gitmiş ve yaşadıklarını, şahit

¹ Guy Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, (New York 1873), s. 433-434. Çoşkun Erdoğan, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *TAED* 68 (2018), 311.

² V. Barthold, "Hârizm", *İA*, (İstanbul: MEB, 1987), 5/1/242-243; C. E. Boswort, "Khvârazm", *The Encyclopedia of İslam*, (Leiden: Brill, 1997), 4/1060-1061.

³ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986), 198.

⁴ Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 26/217; Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 408.

olduklarını, duyduklarını eserlerinde zikretmişlerdir. İşte bu coğrafyacıların eserleri de bizim için oldukça ehemmiyetlidir. Bu eserlerle hem dönemin genel bir panoramasını gözlemleyebiliyoruz hem de bölgeye giden kişilerin anlatılarına sahip olup; kendi içindeki farklılıkları veya benzerlikleri çıkartabiliyoruz. Makale konusunu teşkil eden Belh coğrafya ekolündeki coğrafyacılar da bölgeye bizzat gidip şahit olduklarını kaleme almışlardır. Bu da konuyu daha da önemli bir hâle getirmektedir. Ancak bu alan hakkındaki çalışmaların yok denecek kadar az olması ve genelde dil üzerinden çalışmalar yapıldığı unutulmamalıdır. Amacımız hem Orta Asya hem de Türkler için çok önemli bir coğrafya olan Hârezm'i, Belh coğrafya ekolündeki coğrafyacılarının gözünden tetkik edip değerlendirmelerde bulunarak bu alana katkıda bulunmaktır. Nitekim yukarıda Hârezm'in önemine değindikten sonra hem coğrafyadan hem de Belh coğrafya ekolünden bahsedilecektir. Çalışmamızda söz konusu eserlerin hem Arapçaları hem Türkçe tercümeleri kullanılmıştır.

Coğrafya, insan yaşamını şekillendiren en temel unsurlardan biridir. İnsanların yaşam biçiminden düşünce yapısına, kültüründen ekonomisine, hatta giyim kuşamına kadar pek çok unsur, yaşanan coğrafyanın izlerini taşır. Aynı dağın batısında ve doğusunda yaşayan topluluklar arasında dahi belirgin farklar görülebilir. Bu durum, insan ile doğa arasındaki güçlü etkileşimin bir sonucudur. İşte bu etkileşim, tarih boyunca insanların coğrafyaya olan ilgisini canlı tutmuş; kimi zaman bir merak, kimi zaman da bir keşif arzusuna dönüşmüştür. Bu ilginin en eski ve önemli örneklerinden biri, antik çağın büyük düşünürlerinden Batlamyus'tur (ö. 170). Onun kaleme aldığı *Geographia*⁵ adlı eser, yalnızca kendi döneminin değil, sonraki yüzyılların da coğrafya anlayışına yön vermiştir. Bu önemli kaynakta, dönemin bilinen dünyası ayrıntılı biçimde tasvir edilmiş; denizlerden nehirlerle, dağlardan ovalara kadar pek çok doğal unsur hakkında bilgi verilmiştir. Batlamyus, aynı zamanda dünyayı iklim bölgelerine ayırmış ve bu bölgeleri haritalarla destekleyerek, fizikî coğrafyanın temellerini atmıştır. *Geographia*, sadece bir harita koleksiyonu değil; aynı zamanda bilimsel düşüncenin, gözlemin ve sistematik bilginin ürünüdür. Batlamyus'un bu çabası, İslâm coğrafya geleneğinde de derin izler bırakmış, birçok Müslüman bilgin onun eserinden etkilenecek coğrafya ilmine katkıda bulunmuştur.

Coğrafya bilgisinin hayati bir ihtiyaç olması, onu insanlık tarihi boyunca vazgeçilmez kılmıştır. Bu durum, İslâm öncesi Arap toplumlarında da kendini göstermiştir. Özellikle ticaret faaliyetleri sayesinde Araplar, yalnızca Arabistan Yarımadası'nın değil, aynı zamanda çevre bölgelerin coğrafi özellikleri hakkında da birtakım bilgi birikimine sahip olmuşlardır. Ticaret kervanlarıyla yapılan uzun yolculuklar, sadece ekonomik değil, aynı zamanda bilgi alışverişine de zemin hazırlamıştır. İslâm'ın doğuşuyla birlikte ortaya çıkan yeni medeniyet anlayışı, bilgiye ve yazıya verilen önemi artırmış; özellikle siyer ve megâzî gibi Hz. Peygamber'in hayatını ve gazalarını anlatan eserlerle birlikte tarih yazıcılığı gelişmeye başlamıştır. Bu gelişim, sadece tarih alanında değil, onunla doğrudan ilişkili olan coğrafya yazıcılığına da bir ivme kazandırmıştır. Zira bir olayın “nerede” meydana geldiğini bilmek, o olayı anlamak için en az “ne zaman” ve “nasıl” gerçekleştiğini bilmek kadar önemlidir. İzleyen yıllarda, Abbasîler döneminde (750–1258) entelektüel faaliyetler büyük bir ivme kazanmış; özellikle Beytül-Hikme gibi ilmî kurumlar aracılığıyla farklı kültürlerle ait eserler Arapçaya çevrilmiştir. Sanskritçe, Antik Yunanca, Hintçe ve Pehlevîce gibi dillerden yapılan çeviriler sayesinde Müslümanlar, felsefe, mantık, astronomi,

⁵ *Geographia*, Grek dilinde “yeryüzünü anlatan yazı” manasına gelir. Kelimeyi cuğrâfiyâ şeklinde Araplaştıran ise Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zühri olmuştur. Detaylı bilgi için bak. Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 13/50.

matematik, fizik, kimya, biyoloji ve optik gibi birçok bilim dalında önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.⁶ Bu çok yönlü bilimsel ilerleme, doğal olarak coğrafya alanını da etkilemiştir. Bu süreçte özellikle Batlamyus'un Geographia adlı eserinin Arapçaya çevrilmesi önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu çeviriden yararlanan büyük Müslüman bilim insanı Hârizmî (ö. 847'den sonra), bu kaynaklardan edindiği bilgilerle bir dünya haritası çizmiş ve coğrafi bilgileri sistematik hâle getirmiştir.⁷ Hârezmî'nin çalışmaları, İslâm coğrafyacılığının temellerini atmakla kalmamış, aynı zamanda onu klasik coğrafya anlayışının ötesine taşımıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak İslâm dünyasında coğrafya ilmi, zamanla iki ana ekol etrafında şekillenmiştir: Irak Coğrafya Ekolü ve Belh Coğrafya Ekolü. Her iki ekol de kendi yöntemleri, yaklaşımları ve eserleriyle İslâm coğrafya mirasına önemli katkılarda bulunmuştur.

2. Belh Coğrafya Ekolü

Belh Coğrafya Ekolü, X. yüzyılda Horasan bölgesinde ortaya çıkan ve klasik İslâm coğrafya geleneğinde özgün bir konuma sahip olan ilmî bir damar olarak öne çıkmaktadır. Adını, ekolün kurucusu olan Belhî (ö. 934)'den alan bu ekol; coğrafi bilgiyi sadece fiziki unsurlarla sınırlı tutmayan, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel unsurları da analiz alanına dahil eden bütüncül bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu yönüyle Belh ekolü hem dönemin coğrafya yazıcılığına yeni bir bakış açısı kazandırmış hem de daha sonra gelen coğrafyalara yöntemsel bir temel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra ekolün mensupları, genel bir dünya tasviri sunmaktan ziyade, İslâm'ın nüfuz ettiği bölgelere odaklanmayı tercih etmişlerdir.⁸ Bu durumun ortaya çıkması muhtemelen İslâmiyetin yayılıp toprakların genişlemesi ve bunun sonucunda İslâm coğrafyasının özelliklerinin ayrıntılarıyla tanınması gerektiği düşüncesi ile yakından ilgilidir.⁹

Ekol mensupları tarafından kaleme alınan eserler, içerik ve yöntem açısından değerlendirildiğinde günümüzde "mikro coğrafya" ya da "bölgesel coğrafya" olarak adlandırılan yaklaşımla büyük ölçüde örtüşmektedir.¹⁰ Söz konusu eserlerde, yerleşim birimlerinin fiziksel, kültürel ve beşerî özellikleri detaylı bir biçimde ele alınmakta; böylece belirli coğrafi alanlara odaklanan analitik bir bakış açısı ortaya konmaktadır. Bazı modern araştırmacılar tarafından bu düşünsel yönelim, klasik coğrafya yazımında bir paradigma değişiminin göstergesi olarak kabul edilmekte ve "yeni tarihî-beşerî coğrafya ekolü" kavramsallaştırmasıyla açıklanmaktadır.¹¹ Yazılan eserler, içerik ve yaklaşım bakımından genellikle *buldân*, *sûretü'l-arz*, *ekâlim* ve *mesâlik* başlıkları altında şekillenmekte; bu tasnif aracılığıyla mekâna dair bilgi sistemli ve disiplinler bir çerçevede sunulmaktadır.¹²

⁶ Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/212; Akhtar Husain Siddiqi, "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek", *GeoJournal* 38/1 (1995), 9.

⁷ İhsan Fazlıoğlu, "Hârizmî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 26/227; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 147.

⁸ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekokleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", *TAED* 34 (2007), 178.

⁹ Özcan Evrensel, "İbn Fadlan ve Bölgesel Coğrafyacılığı", *Anadolu Mecmuası*, 2/5 (2023), 5.

¹⁰ Osman Gümüşçü, "Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi", *Osmanlı-Bilim*, ed: Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 334-335.

¹¹ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 3/3.

¹² Esra Çıplak, "Selçuklular Zamanında Muş", *Muş Tarihi*, ed: Mustafa Alican-Mehmet Özalper-Murat Alanoğlu, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 94.

Ekolün ismi kurucusu olan Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 934)'den gelmektedir. İlmî birikimini hayatının ilerleyen dönemlerinde kaleme aldığı *Suverü'l-Ekâlîm* adlı eserinde somutlaştırmış olan Belhî, bu çalışmasında İslâm coğrafyasını bölgesel haritalar eşliğinde ele almış ve dönemine özgü bir kartografik yaklaşım geliştirmiştir.¹³ Ne var ki bu önemli eser günümüze ulaşamamış, yalnızca bazı müelliflerin alıntı ve atıflarıyla varlığına dair izler korunabilmiştir.¹⁴ Ayrıca ekol mensupları, İslâm dünyasını yedi iklim esasına göre sınıflandırarak her bir iklim bölgesi için müstakil haritalar oluşturmuşlardır. Hazırlanan bu haritalarda Mekke hem fizikî hem de sembolik bir merkez olarak konumlandırılmıştır. Coğrafi tasvir ve açıklamalar, yalnızca gözleme dayalı betimlemelerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Kur'an ayetleri ve hadis rivayetleriyle temellendirilerek dinî referanslarla desteklenmiştir.¹⁵ Bu yöntemle, mekân bilgisi hem ilmî hem de kutsal kaynaklarla bütünleştirilen özgün bir yaklaşımla ortaya konmaktadır.

Meşhur Hollandalı müsteşrik J. H. Kramers bu ekolün Sasanîlerden kalma Eski İran kültürünün de kısmen varisi olduğunu söylemekte ve Hint Okyanusu'nun Fars Okyanusu şeklinde adlandırılmasını da örnek vermektedir.¹⁶ Ekolün en önde gelen temsilcilerinden biri, İstahrî (ö. 952)'dir. Müellifin *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eseri, İslâm coğrafyacılığı tarihinde özgün bir konuma sahiptir. Eseri önemli kılan temel unsur, coğrafyanın iklim temelli bir sınıflandırmayla haritalandırılması sürecinde öncü bir girişim gerçekleştirmiş olmasıdır. İstahrî, hiçbir selefinde görülmemeyen bir yöntemle iklim bölgelerine dair özgün haritalar çizmiş ve bu haritalarla mekânsal bilgiyi sistemli hale getirmiştir. Bu çizgide ilerleyen bir diğer önemli isim İbn Havkal (ö. 977'den sonra)'dır. Onun *Kitâb Sûreti'l-Arz* adlı eseri hem metinsel hem de kartografik içerikleriyle dikkat çekmektedir. İbn Havkal, İslâm coğrafyasına ait yirmi iki ayrı harita çizerek, dönemin bölgesel yapılarını görsel olarak ortaya koymuştur. Kendisinin geniş seyahat tecrübelerine dayanan gözlemleri, eserine ampirik bir nitelik kazandırmaktadır. Bir diğer coğrafyacı ise Makdisî veya Mukaddesî (ö. X. asrın sonlarına doğru)'dir. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı eseri, İslâm coğrafyacılığı açısından özgün bir sistematik sunmaktadır. Makdisî, bu eserinde İslâm dünyasını altı Arap ve sekiz Acem olmak üzere on dört farklı iklime ayırmakta ve her bir bölgeyi çok yönlü biçimde betimlemektedir. Mekânsal unsurların tanımlanmasıyla sınırlı kalmayan bu eser, ilgili bölgelerde yaşayan toplulukların sosyolojik yapıları, kültürel alışkanlıkları, fizikî özellikleri, geleneksel pratikleri ve ekonomik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Makdisî'nin dil ve terminoloji konusundaki katkıları da dikkat çekicidir. Kullandığı deyim ve kavramlara yüklediği anlamlarla, Arapça'da ilk defa sistemli bir coğrafya terminolojisi oluşturmuştur.

¹³ André Miquel, *La Géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11^e siècle*, (Paris 1967), 81-83.

¹⁴ M. A. Dunlop, "el-Balkhi", *The Encyclopedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1960), 1/1003-1004; Ahmad, *Coğrafya*, 13/53.

¹⁵ Ali Ekber Gülersoy, "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekölü", *Turkish Studies*, 9/11, (2014), 237; Salih Özer, "İlk Dönem Müslüman Coğrafyalarında Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (ö. 300)-Ya'kubi (ö. 292), İbnu'l-Fakih, (ö. III-IV), Belh Ekolünden: İstahrî (ö. 340)-İbn Havkal (ö. H. 4 asır)-el-Makdisî (ö. 390) Örnekleri", *Journal of Islamic Research*, 32/1 (2021), 167; Özcan Evrensel, "Belh Coğrafya Ekölü'ne Göre Horasan". *UTAS* 5 (2025). 487.

¹⁶ Johannes H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 13; Johannes H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, çev. Murat Ağarı, 16/4 2003, 681.

2.1. el-İstahrî (ö. 951/52'den sonra) ve el-Mesâlikü'l-Memâlik

Ekol'ün kurucusu Belhî'den sonra gelen ilk müellifimiz Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Farisi'dir.¹⁷ Eserleri günümüze ulaşmasına rağmen hayatı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Kendisi İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehridir ve bunu nisbesinde de kullanmıştır. Ayrıca Kerhî lakabıyla da bilinmektedir.¹⁸ Fars coğrafyasının büyük bir bölümünü, Mâverâünnahir, Arabistan, Sind ve Hind coğrafyası başta olmak üzere birçok İslâm beldesini ziyaret etmiştir. İstahrî'nin; ekolün diğer temsilcisi olan İbn Havkal'ın eserinde verdiği bilgiler ışığında 951'de İbn Havkal ile görüşüğünü biliyoruz.¹⁹ Kendisinin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 952'den sonra öldüğünü zikretmek mümkündür. İstahrî, *el-Mesâlikü'l-Memâlik* isimli eseri günümüze ulaşmıştır. Ayrıca İstahrî'nin en önemli özelliklerinden birisi de gidip gördüğü bir yer hakkında bilgi verirken salt bir anlatıdan ziyade o şehri başka eserlerle kıyaslayıp anlatmasıdır.²⁰

İstahrî eserinde yukarıda da bahsettiğimiz gibi sadece İslâm dünyası ile ilgilenmiş ve Müslümanların yaşadığı coğrafya hakkında malumatlar vermiştir. Esasen İstahrî'yi önemli kılan husus, ilk defa İslâm ülkelerinin haritalarını çizmesidir. Bu da kendisini diğer İslâm coğrafyacılarından ayıran temel nokta olmuştur. Dahası İstahrî ele aldığı bölgeleri yirmi iklime taksim etmiştir.²¹ Zirâ diğer coğrafyacılar temel olarak bölgeleri İstahrî'nin aksine yedi iklime ayırmıştır. Kendisi hem bu konuyu hem de kitabı yazma amacını eserinin başında belirtmiştir:

“Kitabımda yeryüzünün iklimlerini ülkelere göre anlatıyorum. Bu iklimleri anlatırken de yeryüzünün bölünmüş olduğu şekliyle yedi iklimi değil, İslâm beldelerini ve bu beldelerin şehirlerini ayrıntıları ile bu beldelere ait olan bütün işlerin taksim edilmesini kastediyorum. Zira her bir kıtayı münferit olarak ele aldım ve söz konusu iklimin konumunu anlatan müstakil bir harita yaptım. Sonra o iklimi çevreleyen mekanları, bitişindeki şehirleri, çok bilinen boş arazileri, denizleri, nehirleri ve bu iklim hakkında bilinmesi gerekli olan her şeyi anlattım...”²²

Dolayısıyla İstahrî, bize çok yönlü ve değerli bilgilerin yanında mühim tasvirler ortaya koymuştur. Özellikle hazırladığı haritalar aracılığıyla bu önemi açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca bazı araştırmacılar, İstahrî'nin çizdiği haritalardan yola çıkarak onun eserinin büyük ölçüde harita yorumuna dayandığını ve bu nedenle kartografyanın eserinde daha baskın bir unsur

¹⁷ İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhî, *Kitabu Memâlikü'l-Mesâlik (ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekâlim li'sh-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî)*, thk. M. J. de Goeje, Leiden, 1870; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

¹⁸ Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/ 203; Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri”, 34, 179.

¹⁹ İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, *Kitabu Sûreti'l-Arz*, neşr. F. Sezgin, (Frankfurt 1992), 329-330; A. Miquel, “Al-İstahrî”, *The Encyclopedia of İslam*, (Leiden: Brill, 1997), 4/222-223; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014); Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101; Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri, 34/179; Tolmacheva, İstahrî, 23/203; Özer, “İlk Dönem Müslüman Coğrafyalarında Dini Referans (Ayat-Hadis) Kullanımı”, 32/1, 178; Gülersoy, “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü”, 9/11, 237-238

²⁰ Revşen Hudaşberganov, “Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahrî'nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2014), 4-5.

²¹ Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, haz. Yüksel Kanar, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 430.

²² İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 2.

olduğunu belirtmiştir.²³ Kendisi de çağdaşı olan coğrafyacıardan haberdar olup eserlerinden faydalanmıştır. Diğer yandan çoğu Müslüman coğrafyacının eserlerini yayımlayan ünlü müsteşrik De Goeje, İstahrî'nin yazmış olduğu eserinin, Ebu Zeyd el-Belhî'nin eserinin genişletilmiş hali olduğunu zikretmektedir.²⁴

İstahrî eserinin merkezine Mekke'yi alıp Arap cografyası ile başladıktan bölümleri, İran Denizi (Fars Denizi ve Hint Okyanusu), Magrib (Kuzey Afrika) bölgesi, Mısır bölgesi, Şam bölgesi, Rum Denizi (Akdeniz), Cezîre bölgesi (Kuzey Mezopotamya), Irak, Huzistan, Fars toprakları, Kirman toprakları, Çin toprakları, Ermeniyeye, Azerbaycan ve Ran, Cibal (Kuzey Kafkasya), Deylem, Hazar Denizi, Horasan Kırsalı, Sicistan, Horasan, Mâverâünnehir şeklinde tasvir etmiştir.²⁵ Buradaki şehirler ve insanların ekonomisi, ticareti, coğrafyası ve ne ürettikleri hakkında çok önemli malumatlar vermenin yanında siyasî durumlarına da değinmiştir. Esasen esere bakıldığında diğer bölgelere kıyasla Horasan ve Mâverâünnehir'de bulunan coğrafik yerleşimler ile ilgili daha fazla malumat içermektedir. Dolayısıyla Hârezm de burada mühim bir yer teşkil etmektedir. İstahrî ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra şimdi Hârezm ile ilgili olan kısma geçmek yerinde olacaktır.

İstahrî eserinde izlediği metodolojinin bir tezahürü olarak bir bölgeyi anlatmadan önce, o bölgenin çevresi hakkında bilgi vererek muhatabın zihninde bir harita oluşturmak istemiş ve bunu Hârezm coğrafyasını anlatırken de uygulamıştır. Bölge sınırları olarak, Mâverâünnehir istikametinde Horasan'da ayrıldığını, doğu, batı ve güney tarafında Horasan ve Mâverâünnehir mıntıkası, kuzeyinde de Oğuz ülkesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Hârezm'in Ceyhun'un en arka kısmında bulunduğunu ve Ceyhun'un da Hârezm gölüne döküldüğünü zikretmektedir. İslâm coğrafyacıları tarafından çoğu zaman Aral Gölü'ne Hârezm Gölü demişlerdir.²⁶ Kendisi, şehirlerden de bahsederken başşehrin Kâs/Kârzemiyye olduğunu, baş şehirden sonra da Hârezm'in güneyinde yer alan Cürcâniyye'nin geldiğini söylemektedir. Cürcâniyye'nin önemli bir ticaret merkezî olduğunu, Oğuzların buraya gelip ticaret yaptıklarını ve ticaret kafilelerinin buradan, Cürcân, Hazar ve Horasan'a doğru yola çıktıkları malumatını vermektedir. İstahrî'nin verdiği bilgiler ışığında bölgedeki şehirler; Dergân, Hezâresb, Hîve, Huşmîsen, Erdehuşmîsen, Sâferdez, Nûzvâr, Kerderân, Havâş, Kürder, Karyetu Berâtekîn, Mezmîniyye, Merdâcekân, Cürcâniyye ve Kâs'tır.²⁷ Günümüzde de bu şehirlerin bazıları aynı isimle anılmaktadır.

İstahrî, Hârezm'in ilk kesimlerinin Âmul tarafında olduğunu ve bölgenin Tâhiriyye olarak isimlendirildiğini zikretmektedir. Nitekim bu bölgenin Ceyhun'un iki tarafında uzandığını ve kuzeyinde yer alan Gârâbehşene adındaki bir köye kadar yerleşim yerinin bulunmadığını söylemektedir. Gârâbehşene'den Hârezm'e kadar Ceyhun'un iki tarafının mamur olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca Gârâbehşene'den önce altı fersahlık bir mesafede Ceyhun'dan ayrılan Kâvehuvâreh isminde bir nehrin bulunduğunu ve bu nehrin bölgeyi sulayarak hayat verdiğini belirtmektedir. Kâvehuvâreh inek yedi/ekle'l-bakara anlamına gelir ve genişliği 5 zira, derinliği 2 insan boyu kadardır. Bu nehirde gemilerle taşımacılık yaparlar.²⁸ İstahrî bundan sonra

²³ Gerald R. Tibbets, "The Balkhi School of Geographers", *The History of Cartography- Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. Harley ve David Woodward, (Chicago 1992), 112.

²⁴ Michael J. De Goeje, *Arabic Geographical Literature*, (Leiden: Brill 1907), V.

²⁵ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 3.

²⁶ Erdoğan, "Hârezm İsmi", 68/311.

²⁷ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 299-300; *Ülkenin Yolları*, 254-255.

²⁸ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 301; *Ülkenin Yolları*, 256.

Hârezm'de bulunan nehirlerden bahsederek, gemilerle taşımacılık yapıldığını kaydetmektedir. Hezâresb mıntıkasında bir nehrin yer aldığını ve Kâvehuvâreh nehrinden daha küçük olmasına rağmen aynı şekilde gemilerle taşımacılık yapıldığını ifade etmektedir. Bu nehrin iki fersah ötesinde Kerdarân nehri olduğunu ve daha sonra Hîve nehrinin geldiğini söylemektedir. Hîve'den sonra Medâr nehrinin, ondan sonra da Vedâk nehrinin geldiğini aynı şekilde taşımacılık yapıldığını belirtmektedir.²⁹ İstahrî, Hârezm'in genel coğrafyası, şehirleri ve nehirleri hakkında bilgiler verdikten sonra; topraklarının bereketli, yemekleri ve meyvelerinin bol olduğunu, pamuklu ve yün giysilerin buradan başka bölgelere götürüldüğünü ve insanların ferah bir yaşam sürdüğünü zikretmektedir.³⁰ Hârezm insanların gelirlerinin büyük bir çoğunluğunu, Türklerle ticaretten ve hayvan alıp satımından elde ettiklerini; Hazarların, Slavların ve diğer insanların, Türk kölelerin, fenek, samur ve tilki kürklerin, hazzın ve muhtelif yünlerin çoğu ticaret vasıtasıyla Hârezm'e intikal ederek, bunun bölgede canlı bir ticaret merkezî oluşturduğuna işaret etmektedir.³¹

İstahrî son olarak Hârezm'in mesafelerini vermektedir: Hârezm'den Hîve'ye 1 merhale, Hîve'den Hezâresb'e 1 merhale,³² Hârezm'den Cürcâniyye'ye 3 merhale, Cürcâniyye'den Erdehuşmîsen'e 1 merhale, oradan Nûzvâr'a 1 merhale, Nûzvâr'dan Cürcâniyye'ye 1 merhaledir. Hezâresb ve Kerdarân Havâş arası 3 fersah, oradan Hîve'ye 5 fersah, Hîve'den Sâferdez'e 5 fersah, Sâferdez'den Hârezm'e 3 fersah, Hârezm'den Dercâş'a 2 merhale, oradan Kürder'e 1 merhale, Kürder'den Karyetu Berâtekîn'e 2 günlük mesafededir.³³

İstahrî'nin Hârezm'e dair verdiği bilgiler, X. yüzyılın başlarında bölgenin siyasî, ticari ve coğrafi önemini anlamamız açısından büyük bir değer taşır. O, Hârezm'in sınırlarını ayrıntılı biçimde ortaya koymuş, şehirlerini tek tek zikrederek aralarındaki mesafeleri vermiş ve böylece dönemin ulaşım haritasını zihnimize canlandırmıştır. Nehirler üzerinde yapılan taşımacılığın çeşitliliği ve kış aylarında iklim şartlarına bağlı olarak kullanılan kızaklar, bölgenin ulaşım altyapısının ne denli gelişmiş olduğunu gösterir. Ayrıca İstahrî, halkın üretim faaliyetlerini; tahıl, meyve, üzüm yetiştiriciliği ve hayvancılığı ayrıntılarıyla aktarırken, ticarete öne çıkan ürünlere de değinmiştir. Bal, peynir, kürk, deri, kumaşlar ve köle ticareti gibi unsurlar, Hârezm'in dönemin en canlı pazar yerlerinden biri olduğuna işaret eder. Onun aktardıkları, yalnızca coğrafi bir tanımlama değil, aynı zamanda ekonomik canlılık ve toplumsal refahın göstergesidir. Böylece İstahrî'nin gözlemleri, Hârezm'in İslâm dünyası için stratejik, ekonomik ve kültürel bir merkez olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.2. İbn Havkal (ö. X. asır) ve Sûretü'l-Arz

Ekolün ikinci önemli ismi İbn Havkal olarak bilinen Ebû'l Kasım Muhammed b. Havkal en-Nasîbî el-Bağdadî'dir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi mevcut değildir, hayatı ile ilgili bilgilere sadece Sûretü'l-Arz eserindeki kayıtlardan ulaşmaktayız. Kendisi Nusaybinlidir ve eğitimine burada başlamış daha sonra Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta eğitimine devam etmenin yanı sıra ticaret ile uğraşmış ve farklı yerleri merak etmesinden dolayı farklı ülkeler hakkında malumatlar içeren kitaplar okumuştur. Ayrıca okuyup öğrendiklerine ek olarak tüccar ve seyyahlardan da gittikleri yerlere dair anılarını dinlemiştir. Nihayetinde İbn Havkal, tüm öğrendiği bilgileri bir araya

²⁹ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 302-303; *Ülkenin Yolları*, 256-257.

³⁰ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 304; *Ülkenin Yolları*, 257-258.

³¹ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 306-315.

³² Merhale, yaklaşık bir günde gidilebilen yoldur. Günümüzde yaklaşık 45-50 k. arasındır.

³³ İstahrî, *Memâlikü'l-Mesâlik*, 341.

getirmiş ancak bu bilgilerin birbirinden farklı olması merakını daha da arttırmıştır.³⁴ Hem mevcut bilgilerini düzeltmek hem de bunu ziyadeleştirmek için ticaret kervanlarına katılmaya karar vermiştir.³⁵ 943'te Bağdat'tan hareket etmiş; Arap Yarımadası'nın bazı bölgeleri, Kuzey Afrika, Büyük Sahra'nın güney tarafları, Mısır, Doğu Anadolu, İran, Horasan, Batı Türkistan ve Sicilya'yı dolaşmıştır. Ayrıca 951'de İstahrî ile görüşmüştür. Burada İstahrî'nin eserini ve haritalarını görmüş ve bu da kaleme alacağı coğrafya kitabı üzerinde etkili olmuştur.³⁶

Sûretü'l-Arz eseri, iki ana kısımdan oluşmaktadır. İbn Havkal, ilk kısımda dünya haritası ve eserini yazma amacı hakkında kısa bilgiler verdikten sonra sırasıyla, Arap yarımadası, Basra Körfezi, Kuzey Afrika, Endülüs, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak'ı ele almaktadır. İkinci kısımda ise İslâm âleminin doğu kısmından; İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar Denizi ve çevresi ve Batı Türkistan'dan bahsetmektedir. Her ne kadar kendisi İslâm coğrafyası üzerine yoğunlaşmasa da Müslüman olmayan bölge ve toplumlara dair de mühim malumatlar vermektedir, bunlar arasında Türkler, Ruslar, Güney İtalya şehirleri, Nübye ve Sudan önemli yer tutmaktadır.³⁷ Esasen İbn Havkal ve eserini önemli kılan husus, gittiği İslâm bölgeleri ve komşularına dair edindiği sosyal, iktisadî, idarî, ticarî ve siyasî bilgileri, kendinden önceki yazılan eserlere mukayese ederek yazmasıdır. Bir diğer husus ise kendisi tüccar olduğu için özellikle bahsettiği ülkelerde üretilen ve ticaret yapılan mallar ve ürünler hakkında teferruatlı bilgiler vermesidir.³⁸ Bununla birlikte yukarıda da dediğimiz gibi İstahrî'nin çizdiği haritalara baktığında bazılarını çok beğenmiş bazılarını da eksik görmüştür. İstahrî'nin önerisiyle eksik ve karışık olan haritaları yeniden düzenleyip çizmiştir. Böylece İbn Havkal'ın çizdiği haritalar, İstahrî'nin haritalarına kıyasla daha derli toplu ve gelişmiş olarak kabul edilebilir.³⁹ Son olarak İbn Havkal, X. asırdaki İslâm coğrafyası ve kültürünün genel bir portresini çizmiş, özellikle Sâ mânilerin hâkim olduğu Mâverâünnehir ve Hârezm hakkında detaylı malumatlar vermiştir. Şimdi İbn Havkal'ın Hârezm bölgesine dair anlatılarını ele alalım.

İbn Havkal da tıpkı İstahrî gibi bir mntıkayı anlatmadan önce sınırlarını vermektedir. Hârezm'in Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim olduğunu, etrafının çöllerle çevrildiğini belirtmekte, İstahrî'den farklı olarak da kuzey ve batısı sınırlarının Oğuz sınırlarına, doğu ve güneyi sınırlarının ise Horasan ve Mâveraünnehir'e bitiştiğini kaydetmektedir (İbn Havkal, 1992: 478; İbn Havkal, 2014: 360).⁴⁰ Hârezm'in geniş sınırlara sahip olduğunu, birçok şehrinin bulunduğunu ve Ceyhun Nehri'nin sonunda yer aldığını ifade etmektedir. İbn Havkal, Hârezm'in genel sınırlarını verdikten sonra şehirlerini anlatmaya başlamaktadır. Ceyhun'un doğusunda merkezî şehirden sonra gelen Cürcâniyye şehrinin meskûn olduğunu ve önemli bir ticaret merkezî olduğunu, kervanların şimdi buradan Cürcân'a ama önceden Horasan ve Hazar'a kalktığını zikretmektedir. Aynı İstahrî'de olduğu gibi Hârezm'de yer alan şehirleri; Dergân, Hezâresb, Hîve, Huşmîsen, Erdehuşmîsen, Sâferdez, Nûzvâr, Kerderân, Havâş, Kürder, Karyetu Berâtekîn, Mezmîniyye,

³⁴ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/34

³⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", *İA*, (İstanbul: MEB), 5/2/747; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34.

³⁶ George Sarton, *Introduction to The History of Science*, (Baltimore 1927/48), 3/674; Tibbets, *The Balkhi School of Geographers*, 110.

³⁷ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 3/4.

³⁸ A. Miquel, "İbn Hawkal", *The Encyclopedia of Islam*, c. III, (Leiden: Brill, 1986), 3/787.

³⁹ Ahmad, "Coğrafya", 23/53; Ağar, "Yedi İklim Anlayışı", 47/211-212; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 3/3-4.

⁴⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 478; 10. Asırda İslâm Coğrafyası, 360.

Merdâcekân, Cürcâniyye şeklinde sıralamaktadır. Hârezm'in merkezine Kât-derhâş (Kas) dendiğini, İstahrî'den farklı olarak şimdi harap halde olduğunu ve şehir halkının, Kât'ın yanında nehrin batısında Cürcâniyye şehrini kurduklarını kaydetmektedir. Kât'ın şehirle beraber kuhendizi yani kalesi bulunduğu ve nehrin hem şehri hem kuhendizi hem de şehrin içindeki camiye harap ederek iz ve yıkıntı bırakmadığını belirtmektedir. Şehrin çarşılarının mamur, ticaretinin bol ve bereketli olduğu bilgisini vermektedir.⁴¹

İbn Havkal, Âmul yanındaki Hârezm hududunun başlangıcına Tâhiriyye dendiğini ve Ceyhun'un güneyinde yer aldığını kaydetmektedir. İbn Havkal bundan sonra hem nehirler ve şehirler hem de mesafeler hakkında İstahrî ile hemen hemen aynı bilgileri vermektedir.⁴² Ancak İbn Havkal'ın Hârezm halkı ile ilgili verdiği folklorik bilgiler, İstahrî'den farklıdır. İbn Havkal, Hârezmlilerin çok zengin olduğunu, Horasan halkının en çok seyahat yapanı ve etrafa dağılanları olduğunu, Horasan mıntıkasındaki her büyük şehirde Hârezm'den kalabalık bir topluluğun olduğunu ifade etmektedir. Bu toplulukların ayrı bir dil konuştuğunu ve Horasan'da bu dile benzer bir dilin konuşulmadığını söylemektedir. Giyim-kuşamlarına dair de onların, gömlek ve eğri kalansüve külah giydiklerini ve özellikle kalansüveyi eğriltmenin kendilerine özel bir kıyafet ve âdet olduğunu, böylece onların Horasan'ın diğer halklarından ayrıldığını belirtmektedir. Hârezm'de altın, gümüş gibi madenlerin olmadığını, zenginliklerinin kaynağının, Türklerle yapılan ticaretten ve sürü hayvan alım-satımından geldiğini zikretmektedir.⁴³ İbn Havkal daha sonra hem Hazar, Slav ve Türklerin kölelerinin hem de samur, fenek, sansar, tilki gibi hayvanlarının kürklerinin büyük bir kısmının Hârezm'e geldiğini ve ticaretinin yapıldığını bildirmektedir. Bunlara ek olarak yün ve ipek getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine giden tüccarların olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴

İbn Havkal, seyahatleri sırasında edindiği geniş gözlem gücü ve tüccar kimliğiyle, Hârezm hakkında selefi İstahrî'den daha ayrıntılı ve renkli bilgiler sunmuştur. Onun özellikle halkın giyim-kuşamına, kullandıkları dile ve alışkanlıklarına dair aktardıkları, Hârezmlilerin kendine özgü bir kimliğe sahip olduğunu açıkça ortaya koyar. Eğri kalansüve külah giymeleri gibi giyim biçimleri, onları Horasan ve Mâverâünnehir halkından ayıran önemli folklorik özelliklerdir. Ayrıca İbn Havkal'ın dikkat çektiği bir diğer nokta, Hârezmlilerin zenginlik kaynağıdır. Bölge, altın ve gümüş gibi değerli madenlere sahip olmasa da Türklerle yapılan yoğun ticaret, hayvancılık faaliyetleri ve köle alım-satımı sayesinde ekonomik bakımdan oldukça güçlü bir konumdaydı. Bunun yanı sıra samur, tilki, fenek ve sansar kürkleri gibi değerli ürünler de Hârezm üzerinden İslâm dünyasına yayılıyordu. İbn Havkal, bu ayrıntılarla birlikte yalnızca coğrafyanın fiziki boyutlarını değil, aynı zamanda beşerî, kültürel ve ekonomik yönlerini de ele alarak Hârezm'i çok yönlü bir şekilde tasvir etmiştir. Böylece onun anlatısı, bölgeyi bir ticaret kavşağı olmanın ötesinde, farklı kimliklerin ve kültürel özelliklerin buluştuğu bir merkez olarak da ön plana çıkarmaktadır.

2.3. Makdisî (Mukaddesî) (ö. 1000 civarı) ve Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm

Ekolün son büyük temsilcisi Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şamî el-Beşşarî'dir.⁴⁵ 946-47 yılında Kudüs'te doğmuştur. Kudüs, Beytül-

⁴¹ İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 479; 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, 360-361.

⁴² İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 479-80; 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, 361-363.

⁴³ İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 482; 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, 363.

⁴⁴ İbn Havkal, *Sûreti'l-Arz*, 482; 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, 364.

⁴⁵ Makdisî, *Ahsen el-Takâsim fi ma 'rifet el-ekâlîm*, nşr. de Goeje, (Leiden 1877); *Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selegne Yayınları, 2015).

Mukaddes ismiyle de zikredildiği için nisbesini buradan almıştır.⁴⁶ Diğer iki müellifimiz de olduğu gibi hayatı hakkında bilgilere eserinden ulaşmaktayız. Eğitime doğduğu yerden başlayıp daha sonra Bağdat'a gitmiştir. Hayatının büyük bir kısmında Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda yer alan Sicistan mıntıkası hariç İslâm coğrafyasını gezmiştir. 1000 yılı civarında da vefat etmiştir.⁴⁷ Kendisi yaşamı boyunca dinleyerek, okuyarak ve görerek edindiği bilgileri; daha önceki seyyahlarla mukayese ederek sorgulamıştır. Bunun yanında tecrübeli ve ehil kimselere danışmayı ihmal etmemiştir.⁴⁸

Makdisî'nin 985'te yazdığı eser birkaç yönden çok önem arz etmektedir. İlk olarak sadece fiziki coğrafyayı vermekle kalmamış, insanların fiziksel, sosyal, kültürel, ticarî ve iktisadî durumları hakkında mühim malumatlar vermiştir. Bununla birlikte coğrafi sorunlardan bahsederken de sıkça Kur'an ve hadislerle atıfta bulunmuştur. Diğer önemli husus ise meslekî terminoloji vermesidir. Bunu da eserinin girişinde açıklayan ilk coğrafyacısıdır.⁴⁹ Makdisî, İstahrî ve İbn Havkal'ın yirmiden fazla iklim taksiminin aksine eseri on dört iklime ayırmıştır. Dahası selef coğrafyacıların yedi iklim anlayışını ayrı bir başlık altında değerlendirmiş ve bunların genel anlamda fizikî ve astronomî malumatlar içerdiğini veya ülkeler ve yollar hakkında olduklarını ifade ederek eksikliklerini vurgulamıştır. Bunun yanında İstahrî ve İbn Havkal'ın çizdiği haritaların tam olarak anlaşılmadığını ileri sürerek, muhatapların daha rahat bir şekilde anlayacağı genel bir coğrafya haritası çizmiştir.⁵⁰ Belki de Makdisî'yi ayıran en önemli kısım eserindeki kendine özgü anlatış tarzı ve metodolojisiyle, beşerî coğrafyanın temelini oluşturmasıdır. Şimdi Makdisî'nin Hârezm hakkında verdiği malumatları ele almak yerinde olacaktır.

Makdisî, önceki ekol mensuplarından farklı olarak Hârezm coğrafyası ile ilgili daha fazla derine inerek teferruatlı bilgiler vermiştir. Nitekim Hârezm halkı ve şehirleri ile ilgili verdiği malumatların kahır ekseriyeti ne İstahrî ne de İbn Havkal'ın eserinde mevcuttur. Makdisî, Hârezm'in Ceyhun'un iki yakasında yer aldığını ve başkentinin Haytal (Kas) olduğunu ancak Horasan'da da başka bir başkentinin bulunduğunu kaydetmektedir (Cürcâniyye). Bu iki yakada yer alan insanların fizikî yapılarında, âdetlerinde, dillerinde ve mizaçlarında farklılıklar olduğunu söylemektedir. Hatta Hârezm coğrafyasındaki evlerin, Bizans, Sicistan ve Kâzerûn mimarîsine göre yapıldığını ve tıpkı bahçeler gibi birbiriyle birleştiğini belirtmektedir. Üzüm sıkma presleri, çiftlikler ve ağaçlık bölgeler bulunduğunu, meyve ve diğer tarım ürünlerinin ticaretin büyük bir kesimini oluşturduğunu ifade etmektedir. Halkının; akıllı, bilgili, İslâm hukukunu bilen, yetenekli ve edip kişiler olmasına rağmen görgüsüz, kaba ve nezaketten uzak olduklarını kaydetmektedir. Allah'ın onlara, bereketler ihsan ettiğini, düzgün kiraat ve zihin açıklığı verdiğini, savaşta cesur ve zor olduklarını misafirperver ancak yemeğe düşkün olduklarını zikretmektedir.⁵¹

Makdisî, Hârezmlilere dair bu mühim bilgileri verdikten sonra Hârezm kelimesinin ortaya çıkışı hakkında malumatlar vermektedir:

⁴⁶ Johannes H. Kramers, "Mukaddesî", *İA*, (İstanbul: MEB, 1979), 8/563.

⁴⁷ Nazmiye Özgüncü-Erol Tümerterkin, *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, (İstanbul: Çantay Yayınları, 2000), 45; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/431-432

⁴⁸ A. Miquel, "Al-Mukaddasî", *The Encyclopedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1993), 7/493.

⁴⁹ Carl Brockelmann, *GAL*, Supp., (Leiden 1937), 1/410-411.

⁵⁰ Johannes H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, (İstanbul: MEB, 1977), 3/200-220, s. 209; Ahmad, "Coğrafya", 13/53; Gümüşçü, "Osmanlılarda Coğrafya", 334-335; Ağar, "Yedi İklim Anlayışı", 212-213.

⁵¹ Makdisî, *Ahsen el-Takâsim*, 285; *İslâm Coğrafyası*, 290-291.

“Rivayete göre, bir zamanlar Doğu hükümdarından biri, halkından ve hususen maiyetinden 400 kişiye kızmış, onların mâmur yerlerden 100 fersah ötede boş bir araziye götürölmelerini emretmiş, emir yerine getirilmiş ve bunlar tesadüfen Kât'ın bulunduğu yere götürölmüşlerdir. Uzun bir müddet geçtikten sonra hükümdar, bazı adamlarını göndererek orada bıraktıkları adamlar hakkında kendisine haber getirmelerini istemiştir. Bunlar, o adamların bırakıldıkları yere varınca onların hayatta olduklarını, kendileri için kulübeler kurduklarını, balık avlayarak geçindiklerini görmüşlerdir. Ayrıca o zaman orada çok odun vardı. Adamlar da dönüp hükümdara durumu bildirdiler. Hükümdar "Onlar ete ne diyorlar?" diye sordu, onlar da "Hvar diyorlar" dediler. Hükümdar "Oduna (ateşe) ne diyorlar?" diye sordu, onlar da "Oduna rezm diyorlar" dediler. Bunun üzerine hükümdar "Ben onlara, burayı veriyor ve yerleştiriyorum, o bölgeye de Hvarezm diyorum" dedi. Onlara 4000 Türk cariyesi götürölmelerini emretti. Hvarezmlielerde (Harezmlilerde) bu cariyelerle evlendiklerinden dolayı günümüze kadar Türklere benzerlik göstermişlerdir”.⁵²

Makdisî, Hârezm kelimesinin nasıl türetildiğinden bahsettikten sonra, Hârezm ikliminin Mağrib'teki Sicilmâse iklimine benzediğini ve Hârezmlilerin mizacının da Berberîlerinkine benzediğini kaydetmektedir. Daha sonra İstahrî ve İbn Havkal'dan farklı olarak Hârezm'de bulunan şehirleri iki kısma ayırarak isimlerini vermektedir. Başkentinin Kât olduğunu ve buranın şehirleri arasında Haytaliyye, Gardemân, Ayhan, Erzehive, Nûkefağ, Kerder, Mezdâkân, Ceşîre, Sedûr, Zerdûh, Kara-tigin Köyü, Nedkemîniyye'nin yer aldığını söylemektedir. Ayrıca Horasan tarafındaki merkezinin adı Cürcâniyye olduğunu ve buranın şehirleri arasında; Nûzavân, Zemahşer, Rûzvend, Deskâhân, Hâs, Huşmîsen, Medâmîsen, Hive, Kerderânhas, Hezâresb, Cigerbend, Câz, Dargân, Cîr, Küçük Cürcâniyye, Öteki Cîr, Sedfer, Mesâsân, Kerder, Enderisten'nin yer aldığını zikretmektedir.⁵³ Makdisî bundan sonra Hârezm'de yukarıda ikiye ayırarak ismini zikrettiği şehirlerden kısaca bahsetmektedir.

Başkent Kât'ın nehir kıyısının doğu tarafında meskûn olduğunu ve Nişabur kadar büyük olduğunu ve Camisi'nin çarşı kısmında bulunduğunu ve iç kalesinin de nehir suları tarafından yıkıldığını ifade etmektedir. Bu şehirde çok sayıda alim, edip, zengin, hayrat, ticarethane, usta ve Kur'an okuyan kişilerin olduğunu ancak nehrin, sıkça taşmasından dolayı halkın nehir kıyısından uzakta oturduğunu belirtmektedir. Kât'tan sonra Gardemân'ın geldiğini ve sur ile çevrili olduğunu, surun etrafının da bir ok atımı genişliğinde suyla dolu bir hendeği ve iki kapısının mevcut olduğunu söylemektedir. Daha sonra etrafı sur ve hendeklerle çevrili Ayhan şehri gelmektedir. Ayrıca şehrin kapıları üzerinde arradeler yani küçük mancınıkların yer aldığını söylemektedir. Erzehive şehri ise bir dağın eteğinde ve bozkırın ağzında kurulu olup ve etrafı tek kapılı bir surla çevrilidir. Nûkefağ'ın müstahkem bir yer olduğunu ve yanında Ceyhun'dan bozkıra akan bir kanalın mevcudiyetinden bahsetmektedir. Kerder'in ise Nûkefağ'dan hem daha büyük hem daha müstahkem olduğunu zikretmektedir. Mezdâhkân'ın da büyük bir şehir olduğuna ve geniş arazilere sahip olduğuna işaret etmektedir. Ceşîre'nin de aynı şekilde büyük bir yer olduğunu ve etrafında sur olduğunu; Sedûr şehrinin de Ceyhun kıyısında suru ve rabazı ile birlikte yer aldığını ve şehrin ortasında bir caminin bulunduğunu ifade etmektedir. Sedûr'dan sonra Zerdûh'un geldiğini ve büyük bir yer olup sur ve rabazı olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Kara-tigin Köyü'nün bozkırda, dağın yamacında büyük bir yer olduğunu ve burada taş ocaklarının bulunduğunu ve evlerin ise kaliteli çamurdan yapıldığını kaydetmektedir. Son olarak

⁵² Makdisî, *Ahsen el-Takâsim*, 286; *İslâm Coğrafyası*, 291-292.

⁵³ Makdisî, *Ahsen el-Takâsim*, 287; *İslâm Coğrafyası*, 293.

bu şehirlerin en büyüğün Mezdâkân olduğunu ve Cürcâniyye'ye kadar olan topraklara yayıldığını söylemektedir.⁵⁴

Makdisî, Kât şehrinden sonra Hârezm'in ikinci merkezi olan Cürcâniyye'yi anlatırken, şehrin Ceyhun nehri üzerinde meskûn olduğuna ve Hârezm'in Horasan tarafındaki kısmının merkezi olduğuna işaret etmektedir. Nehir sularının şehre akarak, zarar verdiğini ve insanların bu zararı engellemek için nehir akıntısına karşı, ağaç ve odunla büyük bir sed yaptıklarından, ayrıca suyun da her gün ziyadeleştikinden bahsetmektedir. Dahası Hacılar Kapısı önünde Halife Me'mûn tarafından inşa edilmiş bir saray bulunduğunu ve kapısı kadar Horasan'da güzel kapı olmadığını, daha sonra Me'mûn'un oğlu Ali'nin bu sarayın karşısına başka bir saray daha yaptırdığını belirtmektedir. Kapının önünde de Buhara Meydanı'na benzer bir meydan olduğunu ve bu meydanda koyun satıldığını ifade etmektedir. Daha sonra öteki şehirleri kısaca ele almaktadır. Nûzvârın küçük bir yer olduğunu ve etrafında sur, hendek ve demir kapılar bulunduğunu, şehrin iki kapısının ve her akşam kaldırılan bir köprüsünün olduğunu, batı kapısının önünde bu coğrafyada benzeri olmayan bir hamamın yer aldığını kaydetmektedir. Zemahşer şehrinin de küçük bir yer olup etrafında sur, hendek ve demir kapılar olduğunu ve camisinin şehrin ortasında bulunduğunu; Rûzevend'in de orta büyüklükte bir şehir olduğunu ve bir kalesinin olduğunu ifade etmektedir. Hive'nin bozkırın ağzında, geniş bir yerde bulunduğunu; Cigerbend'in de Hive gibi nehrin kıyısında kurulduğunu, ağaçları ve bostanları bol, mamur ve büyük çarşılı bir şehir olduğunu; Câz'ın da suru, geniş hendeği, köprüleri ile büyük bir şehir olduğunu zikretmektedir. Dargân'ın Cürcâniyye'den sonra bu bölgenin en büyük şehri olduğunu ve güzel bir camisi olduğunu, hatta bölgede bu caminin bir benzerinin olmadığını, camide değerli mücevherlerin, güzel süslemelerin bulunduğunu ve Oğuz ülkelerine buradan gidildiği bilgisini vermektedir. Kubadiyân'ın ise Ceyhun üzerinde kurulmuş ve Sağiniyân'a komşu küçük bir şehir olduğunu ve bu ikisi ile Hârezm arasında şehirler olduğunu söylemektedir.⁵⁵

Makdisî, Hârezm'i ele alırken seleflerinden daha sistemli ve ayrıntılı bir yaklaşım benimsemiş, bölgeyi yalnızca fiziki coğrafya bağlamında değil, beşerî ve kültürel yönleriyle de tasvir etmiştir. Şehirleri iki merkez etrafında tasnif etmesi, Hârezm'in iç yapısını anlamamıza katkı sağlarken, bu şehirlerin mimarî özelliklerinden surlarına, ticari canlılığından sosyal hayatına kadar yaptığı ayrıntılı betimlemeler bölgenin canlı bir portresini sunar. Hârezm halkının fizikî yapısı, mizacı, dini eğilimleri, sosyal alışkanlıkları ve kültürel değerleri hakkındaki gözlemleri, bölgenin çok yönlü bir yaşam alanı olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca üretilen ürünlerin çeşitliliği –kılıç, zırh, kumaş, halı, balık, şahin, kürkler, ipekli ürünler ve daha niceleri– Hârezm'in ekonomik açıdan ne kadar güçlü olduğunu ortaya koyar. Makdisî, bununla da yetinmeyip halkın Kur'an kıraati, dini uygulamaları ve entelektüel hayatına dair gözlemlerini de eklemiş, böylece Hârezm'i yalnızca bir ticaret ve coğrafya merkezi değil, aynı zamanda kültürel ve ilmi bir merkez olarak da tasvir etmiştir. Onun ayrıntılı ve metodolojik anlatımı, Hârezm'in İslâm coğrafyacılığındaki merkezi rolünü pekiştirmiş ve bölgenin tarihî önemini daha da belirgin hale getirmiştir.

3. Sonuç

Hârezm, coğrafi konumu, doğal zenginlikleri ve stratejik ticaret yolları üzerinde yer almasıyla Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Ceyhun Nehri'nin suladığı verimli

⁵⁴ Makdisî, *Ahsen el-Takâsim*, 288; *İslâm Coğrafyası*, 293-294.

⁵⁵ Makdisî, *Ahsen el-Takâsim*, 289-290; *İslâm Coğrafyası*, 294-295.

topraklar, bölgeyi hem tarım hem de hayvancılık açısından elverişli kılarken, aynı zamanda taşımacılığın ve ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Bu özellikleri sayesinde Hârezm, farklı uygarlıkların buluşma noktası olmuş, siyasî, iktisadî ve kültürel açıdan güçlü bir kimlik kazanmıştır. Belh Coğrafya Ekolü'ne mensup İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî'nin eserlerinde verdikleri ayrıntılar, Hârezm'in bu çok yönlü yapısını ortaya koymaktadır.

İstahrî, Hârezm'in şehirlerini, nehirlerini ve üretim biçimlerini anlatırken bölgenin iktisadî dinamizmini vurgulamış, şehirler arası mesafeler ve ticaret yolları hakkında verdiği bilgilerle X. yüzyıldaki Hârezm'in adeta bir haritasını çizmiştir. İbn Havkal ise bu tasvirleri destekleyerek daha da genişletmiş, halkın zenginliğinin kaynağına, ticari ürün çeşitliliğine, giyim-kuşamına ve günlük yaşamına dair ayrıntılar eklemiştir. Onun aktardığı folklorik unsurlar, Hârezm toplumunun kendine özgü kültürel kimliğini gözler önüne sermektedir. Makdisî ise seleflerinden farklı olarak çok daha sistemli bir yaklaşım sergilemiş; şehirlerin mimarî yapılarından halkın mizacına, üretilen ürünlerden ticari faaliyetlere kadar geniş bir yelpazede bilgi sunmuştur. Böylece Hârezm'i yalnızca fiziki bir mekân değil, aynı zamanda canlı bir sosyal ve kültürel merkez olarak tasvir etmiştir.

Bu üç müellifin ortak noktası, Hârezm'i Mâverâünnehir ve Horasan'dan ayrı, özgün bir coğrafi ve beşerî bütünlük olarak ele almalarıdır. Onların verdiği bilgiler, Hârezm'in yalnızca bir ticaret kavşağı değil, aynı zamanda toplumların, dillerin, kültürlerin ve üretim biçimlerinin kesiştiği bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğini hem nehir şehirlerinin hem de yeşilliklerle çevrili bahçe şehirlerin gelişmesi, coğrafyanın toplumsal yaşama yön verişinin en somut örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca köle ticareti, kürk alışverişi, tarımsal üretim ve zanaatkârlık gibi faaliyetler, Hârezm'i dönemin en önemli ekonomik merkezlerinden biri haline getirmiştir.

Sonuç olarak, Belh Coğrafya Ekolü'nün önde gelen temsilcilerinin aktarımları sayesinde Hârezm'in X. yüzyıldaki çok boyutlu kimliği günümüze kadar taşınabilmiştir. Onların eserleri, Hârezm'i hem fiziki hem de beşerî unsurlarıyla ele alarak coğrafya ilminin gelişmesine katkı sağlamış, aynı zamanda Türkler ve Orta Asya tarihi için bu bölgenin önemini açıkça ortaya koymuştur. Bugün Hârezm üzerine yapılan çalışmaların azlığı dikkate alındığında, bu coğrafyacıların verdikleri ayrıntıların değeri daha da artmaktadır. Bu makalenin gayesi de tam olarak buradan doğmaktadır: Hârezm'i yalnızca bir coğrafi alan olarak değil, İslâm coğrafyacıları aracılığıyla tarihin ve kültürün kesişim noktası olarak yeniden değerlendirmek ve literatüre yeni bir katkı sunmaktır.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". *AÜİFD* 47 (2006), 195-214.
- , "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî". *TAED* 34 (2007), 169-191.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Coğrafya". *DİA*. 13/50-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Arendonk, C. V. "İbn Havkal". *İA*. 5/2/747. İstanbul: MEB.
- Barthold, V. "Hârizm". *İA*. 5/1/242-265. İstanbul: MEB, 1987.
- Brockelmann, Carl. *GAL*, Supp. 1, Leiden, 1937.
- Bosworth, C. E. "Khwarazm". *The Encyclopedia of İslâm*. 4/1060-1065. Leiden: Brill, 1997.
- Çıplak, Esra. "Selçuklular Zamanında Muş". *Muş Tarihi*. ed: Mustafa Alican-Mehmet Özalper-Murat Alanoğlu. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021. 94-113.
- De Goeje, Michael J. *Arabic Geographical Literature*. Leiden: Brill, 1907.
- Dunlop, M. A. "el-Balkhi". *The Encyclopedia of İslâm*, 1/1003-1004. Leiden: Brill, 1960.
- Erdoğan, Çoşkun. "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler". *TAED* 68 (2018). 307-322.
- Evrensel, Özcan. "İbn Fadlan ve Bölgesel Coğrafyacılığı". *Anadolu Mecmuası* 2/5 (2023). 1-19.
- , "Belh Coğrafya Ekolü'ne Göre Horasan". *UTAS* 5 (2025). 482-495.
- Gülersoy, Ali Ekber. "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü". *Turkish Studies*, 9/11 (2014). 233-242.
- Gümüşçü, Osman. "Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi". *Osmanlı-Bilim*. ed: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 334-343.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Tarihinin Kaynakları*. haz. Yüksel Kanar. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Hitti, Philip, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hudayberganov, Revşen. "Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahrî'nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2014). 1-11.
- Husain Siddiqi, Akhtar. "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek". *GeoJournal* 38/1 (1995). 9-15.
- İbn Havkal, Ebî'l-Kasım. *Kitabu Sûreti'l-Arz*. neşr. F. Sezgin. Frankfurt, 1992.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi. *Kitabu Memâliku'l-Mesâlik (ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekâlim li's-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî)*. thk. M. J. de Goeje. Leiden, 1870.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986.
- Kramers, Johannes H. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- , "Coğrafya". *İA*. 3/200-220. İstanbul: MEB, 1977.
- , "Mukaddesi". *İA*. 8/562-563. İstanbul: MEB, 1979.
- , "Coğrafya ve Ticaret". çev. Murat Ağarı. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/4 (2003). 678-687.
- Makdisî, Ahsen el-takâsim fî ma 'rifet el-ekâlim, nşr. De Goeje, Leiden, 1877.
- Mukaddesi. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Miquel, A. "İbn Hawkal". *The Encyclopedia of İslâm*. 3/786-788. Leiden: Brill, 1986.
- , "Al-Mukaddasi". *The Encyclopedia of İslâm*. 7/492-493. Leiden: Brill, 1993.
- , "Al-İstakhrî". *The Encyclopedia of İslâm*. 4/222-223. Leiden: Brill, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hârizm", *DİA*, 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özer, Salih. "İlk Dönem Müslüman Coğrafyalarında Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (ö. 300)- Ya'kubi (ö. 292), İbnu'l-Fakih, (ö. III-IV), Belh Ekolünden: İstahrî (ö. 340)- İbn Havkal (ö. H. 4 asır)- el-Makdisî (ö. 390) Örnekleri". *Journal of Islamic Research* 32/1 (2021). 168-189.

- Özda, Ahmet N. *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*. İstanbul: Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.
- Özgünç Nazmiye-Erol Tümertekin. *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Yayınları, 2000.
- Sarıçam, İbrahim-Seyfettin Erşahin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Sarton, George. *Introduction to The History of Science*, 3. Baltimore, 1927-48.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. 3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Strange, Guy Le. *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim Conquest to the Time of Timur*, New York, 1873.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.
- . "İbn Havkal", *DİA*, 20/34-35, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- . *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK, 2001.
- Tibbets, Gerald R. "The Balkhi School of Geographers", *The History of Cartography- Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*. ed. J. B. Harley-David Woodward. Chicago, 1992, 108-136.
- Tolmacheva, Marina A. "İstahrî". *DİA*. 23/203-205. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- . "Makdisî". *DİA*. 27/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özasan 
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar-
Türkiye.

e-posta: fozaslan@aku.edu.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 27. 05. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 01. 08. 2025
Yayın tarihi-Date of publication: 30. 11. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared their compliance with ethical principles during the preparation of the work.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

 

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License



Osmanlı Askerî Basınında Havacılığın İzleri: Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi Üzerinden Bir İnceleme

Öz

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda havacılık düşüncesinin ve hava gücüne yönelik stratejik tahayyüllerin, dönemin askerî basınında nasıl temsil edildiğini incelemektedir. Özellikle Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi gibi askerî yayın organlarında yayımlanan yazılar aracılığıyla, balonculuktan tayyareciliğe ve zeplinlere kadar geniş bir yelpazede Osmanlı ordusunun havacılığa bakışı değerlendirilmiştir. Söz konusu yayınlarda yer alan Ali Rıza Seyfi, M. B. İdris, M. Burhaneddin, Ahmet Vahit, Tayyareci Yusuf Kenan, Süreyya Bey gibi yazarlar, yalnızca teknik bilgiler sunmakla kalmamış; aynı zamanda havacılığı askerî modernleşmenin, millî savunma bilincinin ve entelektüel bir vizyonun parçası olarak ele almışlardır.

Makale, bu yazılar üzerinden Osmanlı entelijansiyasının havacılığı bir ideal, bir sembol ve bir askerî reform aracı olarak nasıl konumlandığını göstermeyi amaçlamaktadır. Avrupa'daki havacılık faaliyetleri titizlikle takip edilirken, Osmanlı Devleti'nin bu alandaki geri kalmışlığı hem bir eksiklik hem de telafi edilmesi gereken stratejik bir boşluk olarak değerlendirilmiştir. Basında yer alan metinler, tayyareciliği yalnızca keşif ve istihbarat değil, geleceğin harp meydanlarında belirleyici olacak yıkıcı bir güç olarak da tahayyül etmektedir. Bu çerçevede çalışma, Osmanlı askerî basınında teknolojik yeniliklerin ideolojik, stratejik ve sembolik boyutlarını irdeleyen bütüncül bir analiz sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Donanma Mecmuası, Zafer Gazetesi, Havacılık, Tayyare, Zeplin.

Traces of Aviation in the Ottoman Military Press: An Analysis through Donanma Journal and Zafer Newspaper

Abstract

This article examines how the concept of aviation and the strategic imagination of air power were represented in the Ottoman military press during the early twentieth century. Focusing on Donanma Journal and Zafer Gazetesi, two prominent periodicals of the era, the study analyzes a wide range of writings concerning balloons, airplanes, and zeppelins, which collectively reveal the intellectual, technical, and strategic perceptions of Ottoman military elites regarding aerial technologies. Contributions by figures such as Ali Rıza Seyfi, M. B. İdris, M. Burhaneddin, Ahmet Vahit, Tayyareci Yusuf Kenan, and Süreyya Bey not only convey technical data but also construct aviation as a symbol of military modernization, national progress, and a forward-looking strategic vision.

Through these texts, the article explores how aviation was conceptualized not merely as a technological novelty, but as a transformative component of modern warfare. European advancements were closely followed and often presented as benchmarks, while the Ottoman Empire's limited capacity in this field was acknowledged as a critical shortcoming requiring urgent remedy. Aviation was discussed not only in terms of reconnaissance and surveillance but also as a prospective instrument of offensive military power. This study offers a comprehensive historical analysis of the ideological, strategic, and symbolic dimensions of aviation discourse in the Ottoman military press during a period of profound global military-technological change.

Keywords: Donanma Journal, Zafer Newspaper, Aviation, Airplane, Zeppelin.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Özaslan, Fatih. Osmanlı Askerî Basınında Havacılığın İzleri: Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi Üzerinden Bir İnceleme". *Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (Kasım 2025), 127-151.

1. Giriş

Havacılık teknolojisi, XVIII. yūzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da modern savaş anlayışını köklü biçimde değiştirmeye başlamış ve kısa süre içerisinde devletlerin askerî planlamalarında önemli bir yer edinmiştir. 1783 yılında Fransa’da Montgolfier kardeşlerin ilk sıcak hava balonunu uçurması, insanlığın gökyüzüne yükselişinde bir dönüm noktası olmuş, hemen akabinde Avrupa’nın pek çok ülkesinde balonculuk denemeleri yapılmıştır. XIX. yūzyılın ortalarına gelindiğinde bu girişimler yalnızca bilimsel merakın ötesine geçmiş, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya gibi devletler tarafından askerî keşif ve istihbarat amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Aynı süreçte uçak ve zeplin çalışmalarının hız kazanması, havacılığı modern orduların vazgeçilmez unsurlarından biri hâline getirmiştir.

Osmanlı Devleti de bu gelişmeleri dikkatle takip etmiş, hem Batı’dan gelen gösteriler hem de basında yer alan tartışmalar yoluyla hava araçlarının potansiyeline dair bir farkındalık geliştirmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet’in ardından hız kazanan modernleşme hamleleri çerçevesinde basın-yayın organlarında balonculuk, tayyarecilik ve zeplinler üzerine yoğun yazılar kaleme alınmış; bu yazılar, dönemin askerî ve entelektüel çevrelerinin havacılığa dair bakışını şekillendirmiştir.

Literatür incelendiğinde Osmanlı Devleti’nin askerî havacılık faaliyetlerini konu edinen bazı çalışmaların mevcut olduğu görölmektedir. Ancak bu eserlerde, Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi gibi süreli yayınların havacılığa dair metinleri doğrudan ve bütünlüklü bir şekilde değerlendirilmemiştir. Mevcut araştırmalar çoğunlukla Osmanlı havacılık tarihi ya da askerî modernleşme çabaları üzerinde yoğunlaşırken, basında havacılığın temsili ve tartışma biçimleri yeterince ele alınmamıştır. Bu açıdan, elinizdeki çalışma hem mevcut literatürü tamamlayıcı bir nitelik taşımakta hem de Osmanlı askerî basınında havacılığın nasıl algılandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı askerî basınında havacılık tartışmalarını Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi üzerinden incelemek ve bu metinlerin dönemin askerî modernleşme sürecine katkılarını değerlendirmektir. Çalışma kapsamında Donanma Mecmuası’nda havacılıkla ilgili 9 adet yazı, Zafer Gazetesi’nde ise 8 adet yazı tespit edilerek ele alınmıştır. Böylece, hem balonculuk ve tayyarecilik gibi erken dönem girişimlerin Osmanlı kamuoyunda nasıl karşılık bulduğu hem de havacılığın askerî ve teknolojik yönlerinin nasıl tartışıldığı ortaya konulmaktadır.

2. Balonculuk

Balon ilk defa 1783 yılında Fransa’da Joseph Montgolfier ve kardeşi Etienne tarafından başarılı bir şekilde uçuruldu. Bu kardeşler ilk denemelerini evlerinin içinde küçük çaplı balonlarla gerçekleştirdiler ve ilerleyen zamanlarda 800 metreküplük bir balonu 1500 metre yükseklikte uçurmayı başardılar. Bu dönemde ayrıca Paris’te yaşayan Profesör Charles, hidrojen gazı ile balon uçurmayı deneyerek başarılı oldu. 15 Ekim 1783’te Pilatre Rozier halata bağlı şekilde duran bir balonla 25 metre yükseldi ve 4 dakika havada kaldı. Bu uçuşu izleyen gazeteci Villette’nin balonun askerî amaçla kullanılabileceği fikrini ortaya atması, bu konuda önemli bir gelişme oldu. Balonculuk kısa sürede hızlı bir şekilde gelişim gösterdi; Profesör Charles’ın balonu verniğe bulanmış ve ipek kumaştan dikilmişti. Profesör Charles ilk defa gazın bulunduğu

yere kapak taktı ve yükselmesini sağlamak için safra attı. Balonla ilk kadın uçuşu 4 Haziran 1784 tarihinde Paris'te gerçekleşti ve bu tarihi denemeyi Madame Élisabeth Thible yaptı.¹

Balonlar, askerî alanda ilk kez 1794 Avusturya-Fransa Savaşı'nda keşif amacıyla Fransız ordusu tarafından kullanıldı ve bu deneyim, havadan sağlanan gözlemin savaş alanında sağladığı avantajları gözler önüne serdi. Bu tarihten itibaren devletler, özellikle kara savaşlarında düşman hareketlerini takip edebilmek ve stratejik üstünlük elde edebilmek için balonları ordularına dâhil etme yoluna gittiler. 1789'da İngiltere'nin öncülüğünü yaptığı bu süreç, 1884'te Almanya, İspanya ve Rusya; 1885'te İtalya; 1886'da Çin, Hollanda ve Belçika; 1889'da Danimarka; 1890'da Avusturya ve Japonya; 1893'te Amerika; 1897'de ise İsviçre ile genişledi. Özellikle Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında balonların askerî kullanımı kurumsallaştı; Başkan Lincoln'ün Profesör Lowe'ye verdiği görev sonucunda 1861'de Kuzey Ordusu Balon Kolordusu kuruldu ve bu birlik Yorktown Savaşı'nda keşif ve istihbarat faaliyetleriyle önemli katkılar sağladı. Böylece balonlar, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde yalnızca teknolojik bir merak olmaktan çıkıp, modern orduların vazgeçilmez unsurlarından biri hâline geldi.²

Havacılık dünyasının önemli simalarından biri de şüphesiz Ferdinand von Zeppelin'di. Balonculuk alanındaki gelişmeleri yakından takip ederek 1875'te sert bir balon üzerinde çalışmalar yaptı ve 1898'de bunun patentini aldı. Ferdinand von Zeppelin, kendi adıyla anılan bu balonu 1900 yılında üreterek denedi ve başarılı oldu. Ancak balonda birtakım eksiklikler olduğunu tespit ederek bu balon üzerinde beş yıl daha çalışmalar yürüttü. Ferdinand von Zeppelin tarafından geliştirilen bu araçlar, ilk defa Alman Havagemisi Seyahat Şirketi tarafından ticari amaçla 1910 yılında uçuruldu. Ferdinand von Zeppelin'in balonu geliştirdiği yıllarda Almanya Devleti, askerî amaçlı sevk edilebilir balonlar yapmaları için Parsival ve Gross isimli mühendislerine talimat verdi. Mühendis Parsival'ın ürettiği balon daha fazla rağbet gördü ve birçok devlet bu balonu ordusuna kattı. Osmanlı Devleti de bu balondan bir tane aldı.³

Avrupa'da yeni gelişmekte olan havacılık endüstrisi kendisine yeni pazarlar aramaktaydı. O dönem Osmanlı Devleti askeri alanda modernizasyon gerçekleştirmek istemesinden dolayı havacılık endüstrisi için iyi bir pazar olabilirdi. Bu sebeple bazı göstericiler Osmanlı Devleti'ne gelerek gösteri uçuşları düzenledi. Bu gösteriler için ilk gelenler baloncular oldu. Barboot adında bir Fransız, 1909 yılında İstanbul'a gelerek 28 Mayıs'ta Taksim'de uçacağını duyurdu. Barboot, ilgi çekmesi için balonuna Osmanlı ismini verdi. Büyük ilgi gösterilen balon üç defa İstanbul'da bir defa da İzmir'de uçuş gerçekleştirdi ancak Osmanlı hükümeti balonu satın almadı.⁴ Bu Osmanlı Devleti'nde uçurulan ilk balon değildi.

Osmanlı topraklarında ilk balon uçuşu, Mısır'da Napolyon askerleri tarafından 1798'de gerçekleştirildi. Yere sabitlenen balonlar gözlem yapmak için havalandı fakat rüzgârda savrulmaları sebebiyle istenen başarı sağlanamadı. Balonla uçan ilk Türk devlet adamı ise Polonya sefiri İbrahim Paşa oldu. 1802 yılında Barley ve De Vigne isimli iki İngiliz İstanbul'a gelerek uçuş yapmak için izin istediler. Dönemin padişahı III. Selim bu konuyla çok ilgilendi ve

¹ Yavuz Kansu-Sermet Şensöz- Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, (Ankara; Havacılık Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 1997), 49.

² Yavuz Kansu- vd., *a.g.e.*, 74-76

³ Osman Yalçın, "Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşına Etkisi," *Atatürk Yolu Dergisi*, no. 59 (2016): 189.

⁴ Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, c. 1 (1910-1914) (Ankara: Havacılık Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 2009), 28.

izin verildi. 17 Eylül 1802'de Dolmabahçe'den havalanan İngilizler Florya'ya iniş yaptılar. 1825 yılında Selim Oğat adındaki bir Osmanlı vatandaşının İzmir'de Montgolfier isimli bir balonla uçtuğu bilgisi Dolffus'un havacılık tarihinde yer aldı. 8 Temmuz 1844'te İtalyan baloncu Comaschi İstanbul'da başarılı bir uçuş gerçekleştirdi. 6 Haziran 1845'te Sultan Abdülmecid döneminde, II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın düğünü için yaptığı uçuşta Haydarpaşa'dan havalanan Comaschi Karadeniz'de kayboldu. 1859 yılında baloncu Godard İstanbul'a uçmak için geldi ancak uçuşu gerçekleşmedi. 20 Haziran 1870 tarihinde Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin sünnet düğününde de balon uçuruldu. Amerikalı baloncu Weise 20 Mayıs 1871'de bir gösteri uçuşu yapmak için İstanbul'a geldi ancak gaz yetersizliği yüzünden uçuş gerçekleşmedi. Bunun üzerine halk Weise'a ödediği parayı geri aldı.⁵

Avrupalı devletler tarafından askerî amaçlı da kullanılan balonlar, özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti tarafından yakından takip edildi. Yaşanan teknolojik gelişmeler sonucunda önem kazanan hava torpidoları ve zeplinlerle Osmanlı Devleti özellikle ilgilenmişti. Osmanlı Devleti tarafından bu konuda Bahriye Nezareti müşavirlerinden Alman Ferik Starke görevlendirildi. Starke aracılığıyla balon torpidosu mucidi Rodek'ten fiyat istendi. Verilen fiyata göre bir hava torpidosu tüm teçhizatıyla 1500 mark tuttu. Bunun yanında Rodek, Osmanlı Devleti'nin kuracağı Osmanlı Hava Torpidosu Fırkası için Osmanlı askerlerine eğitim verebileceğini de belirtti. Osmanlı Devleti'nin bu girişiminden haberdar olan Fransız girişimci Gabriel Yon, Osmanlı Devleti'ne başvurarak balonun askerî konulardaki faydalarını anlattı. II. Abdülhamid daha sonra zeplinleri incelemesi için Mehmet Şakir Paşa'yı görevlendirdi. Mehmet Şakir Paşa hazırladığı raporda Avrupalıların hava gücü oluşturmaya başladıklarını, bu konuda Almanya'nın ileri teknolojisini, zeplinlerin ortaya çıkış serüvenini ve savaşlarda balonların nasıl kullanıldığını anlattı. Mehmet Şakir Paşa raporunun sonunda, ileride şehirlerin havadan bombalanacağını ve Osmanlı Devleti'nin bir an evvel bu konuda önlem alması gerektiğini belirtti.⁶

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen 93 Harbi ve sonucunda ortaya çıkan acı tablo, Osmanlı Devleti'ndeki balonculuk faaliyetlerine bir süre ara verilmesine sebep oldu. 1879 yılında Hama'da Süvari Kaymakamı Hafız Ahmed Bey, kızının düğününde kendi yaptığı balonu uçurdu. Bu dönemde ayrıca Almanya'da eğitim gören Türk zabiti Mehmed Rüşdü Bey, 1897 senesinde bağlı bir balonla uçuş gerçekleştirdi.⁷

3. Tayyarecilik

Tayyareler ile ilgili çalışmalar çok eski zamanlara kadar götürülebilmesine karşın bu alandaki en önemli gelişmeler 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında gerçekleşti. Bu dönemde tayyarecilikteki en önemli keşifler İngiliz George Cayley tarafından yapıldı. George Cayley tarafından 1809'dan evvel büyük bir planör inşa edildi ve denemelerde bulundu. 1849 ve 1853 yıllarında başka planör deneyleri daha gerçekleştirildi. 1796-1855 yılları arasında toplam 55 tayyare etüt ve projesi yapıldı. Bu dönemde uçak denemeleri birçok kişi tarafından gerçekleştirildi. 1800-1807 yılları arasında İsviçreli Degen tarafından kanatlarını çırpın bir makine modeli yapıldı. Ancak bu uçuşlar başarılı olamayınca, 1812 yılında gerçekleştirilen bir uçuşun ardından makine halk tarafından parçalandı. 1810 yılında Walker isimli bir İngiliz

⁵ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 53–67.

⁶ Orhan Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Balon ve Tayyare Uçuşları (1798–1912)," *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, ed. Mikail Kolutek vd. (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021), 190.

⁷ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 67.

tarafından “The Art of Flying” adlı bir eser neşredildi. Bu eserde kuşların uçuşunu taklit eden makineler anlatıldı. Kitabın ikinci baskısında ise esere tayyare resimleri de eklendi. 1853-1854 yıllarında Fransız François Letur tarafından şemsiyesi ve iki uzun kanadı olan bir araç Paris ve Lyon’da balondan bırakılarak denendi, fakat olumlu bir sonuç alınamadı. Londra’da yapılan deneme ise onun sonu oldu. 1857 yılında Louis ve Felix Temple adında iki kardeş tarafından oldukça ayrıntılı tayyare projeleri tescil ettirildi. Kayık biçiminde yapılan modelin ön kısmına 14 derece açıyla iki kanat bağlandı. Model, bir arabaya bağli olarak yokuş aşağı bırakıldı ve bu sayede makine tarafından pervane döndürüldü, uçması sağlandı. 1863-1865 yılları arasında Jean De Lowrier adlı mucit tarafından “Aeronave” isimli bir tayyare, bir tepkili motor ve “Füze dinamik” adı verilen üç aracın projesi tescil ettirildi. 1866 yılında İngiltere’de Havacılık Kurumu kuruldu. 1868’de Crystal Palace’ta dünyadaki ilk havacılık sergisi açıldı. Bu dönemde uçuşu teşvik etmek amacıyla uçuş yapabilen kişilere para ödülleri verildi.⁸

Bu dönemin en önemli kişilerinden biri Otto Lilienthal’di. Otto Lilienthal, 1891 yılında kendi tasarımı olan planörü yapmaya başlamış ve altı yılda iki binden fazla uçuş gerçekteştirdi. Yokuş aşağı koşularak yerden yükselen planör ile iki yüz elli metre mesafe uçulabildi. Amerikalı Octave Chanut, Lilienthal’den sonra gelen en önemli planörcülerden biri oldu. 1896 yılında ilk planörünü yapmış ve uçuş denemelerine başladı. Yaşının ileri olması sebebiyle uçuşlarında başkalarını kullandı. Yaptığı planörler 90 metrelik uçuşlar gerçekteştirdi. Octave Chanut, 1900 yılından itibaren çalışmalarını bırakarak Wright kardeşlerin ekibine katıldı. 20. yüzyılda artık planör uçuşlarında gelişmeler hız kazandı. 1905 yılında Amerika’da Maloney isimli bir kişi planörü ile 1200 metre yüksekliğe çıkmayı başardı. Yapılan planörlerin havada kalma süresi motor olmadığı için kısa oldu. Bu yolda ilk önce planörlere buhar makinesi takıldı. Buhar makinesini başarılı bir şekilde kullanan ilk kişi Fransız Clement Ader’di. Ader, 7 yıl süren çalışmaları neticesinde 20 beygir gücünde bir uçuş makinesi yapmayı başardı. 9 Ekim 1890 yılında yaptığı uçuş denemesinde 50 metrelik bir sıçrama gerçekteştirdi.⁹

Havacılık tarihindeki en önemli gelişme şüphesiz Amerikalı Wilbur ve Orville Wright kardeşlerin yaptıkları çalışmalarla gerçekteşti. Wright kardeşler kendilerinden önce yapılan bütün çalışmaları inceleyerek yeni bir planör tasarladılar. Wright kardeşler “The Flyer” adını verdikleri planör ile birçok başarılı uçuş denemesi gerçekteştirdi. Bu ilk planör ile yaptıkları en başarılı uçuş 59 saniye sürdü. Daha sonra “Flyer-2” isimli daha sağlam bir makine yaptılar. Bu planör ile 150 defa uçuş yaptılar ve en fazla 5 dakikalık bir uçuş gerçekteştirdiler. Wright kardeşler, 1905 yılında 25 beygirlik bir motorla üçüncü uçaklarını denediler. Bu uçak ile 5 Ekim’de 38.4 km’lik bir mesafeyi 38 dakikada uçmayı başardılar.¹⁰

Wright kardeşlerden sonra dünyanın her yerinde yeni uçaklarla uçuş denemeleri yapılmaktaydı. Bu denemeleri yapan ve başarı sağlayan önemli kişiler şunlar idi: Ellehamer, Santos Dumont, Vuia, G. Voisin, H. Farman, Esnault De La Pelterie, Delegrange, Pischoff. Dünyanın her yerinde yeni uçuşlar gerçekteştirilirken, kazalar da meydana gelmekteydi. Hava kazalarında ölen ilk kişi Amerikalı idi. Bu kaza 1908 yılında gerçekteşti. 1909 yılında 3 kişi, 1910 yılında 29 kişi hava kazaları sonucu yaşamını yitirdi. Bu sayı 1911 yılında 100 kişiye çıktı. Dünya üzerinde yapılan uçuş mesafeleri ve süreleri her geçen gün gelişirken, uçak endüstrisi de gelişmesini

⁸ Kansu, şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 76–80.

⁹ Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, 19–21.

¹⁰ Kansu, şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 90–92.

sürdürmekteydi. 1911’de 1350, 1912’de 1425, 1913’te 1148 tayyare ve 148 deniz tayyaresi imal edildi.¹¹

Uçak yapımındaki hızlı gelişmeler sonucunda ülkeler bu araçları ordularında da kullanmaya başladılar. Amerika Birleşik Devletleri, askerî havacılık teşkilatının kurulduğu ilk ülke oldu. Amerikan ordusu, ilk uçağını Wright kardeşlerden 25.000 dolar karşılığında aldı. Wright kardeşlerden alınan ikinci uçaktan sonra Amerikan ordusunda yeni bir havacılık bölümü açıldı. Bu bölümün adı “United States Army Air Squadron Heavier Than Air Section – Birleşik Devletler Ordusu Hava Filosunun Havadan Ağır Araçlar Bölümü” idi. Amerikalılar, sahip oldukları uçaklara 1912 yılından itibaren makineli tüfekler koymaya başladılar ve yapılan talimlerde başarı sağladılar. Tüfeklerin yanında uçaklardan bomba atılması konusunda da çalışmalar yapılmaktaydı. 7 Ocak 1911’de Amerikalı Teğmen Crissy ilk başarılı bomba atma talimini gerçekleştirdi. Amerika Birleşik Devletleri Donanmasında başlayan havacılık çalışmaları, yapılan başarılı denemelerin ardından 8 Mayıs 1911’de Donanma Havacılık Kolu’nun kurulmasıyla resmîyet kazandı. Fransa’da askerî havacılık 1909 yılında doğdu. Başlangıçta askerî havacılık okulu kurulamadığı için pilotlar sivil havacılık okulunda eğitim gördüler. İlk pilotluk eğitimi gören 10 subaylık gruptan ilk bröve 8 Mart 1910’da kazanıldı. Nisan ayında ise “Ordu Havacılık Servisi” kuruldu. Fransızlar ilk uzun uçuşlarını 9 Haziran 1910’da gerçekleştirdiler. İngiltere 1909 yılından itibaren uçaklarla ilgilenmeye başladı ve 13 Nisan 1912’de “Krallık Hava Kolunu” kurdu. 1913 yılında ise “Krallık Bahriye Hava Servisi” kuruldu. Almanya, 1910 yılına kadar ordusunda balonları kullanıyordu. 1910 yılında ordusuna 11 uçak ekledi ve 1912 yılında “Askerî Havacılık Servisi”ni kurdu. İtalyanların askerî havacılık tarihinde önemli bir yeri vardı. İtalya, Trablusgarp Savaşı’nda uçak ve balonlar kullanarak bir ilki başardı. Kullandıkları araçlarla keşif ve bombardıman yaptılar ve uçaklarla bildiri de dağıtmayı başardılar. İtalya, bu savaşta 2 adet Bleriot XI, 2 adet Farman, 3 adet Nieuport ve 2 adet Etrich Taube ile 3 balon kullandı. 28 Kasım 1912’de “Ordu Askerî Hava Servisi Teşkilatı” kuruldu. Ruslar 1910 yılında “Rus İmparatorluk Hava Kolunu” kurdular. Aynı yıl pilotluk eğitimi almaları için 8 subayını Fransa’ya gönderdiler. Ruslar savaş uçaklarını genelde diğer ülkelerden aldılar. Kendileri de uçak üretmeye çalıştılar fakat çok hantal kalmaları sebebiyle Fransız uçaklarının lisanslarını alma yoluna gittiler. Romanya, 1910 yılı sonlarından itibaren ordusunda uçak kullanmaya başladı. 1911’de sivil havacılık okulu, 1912’de ise askerî havacılık okulu kuruldu. Romanya, 1912 yılında aldığı 6 adet Bleriot XI tipi uçağa makineli tüfek ekledi ve bu uçakları İkinci Balkan Savaşı’nda Bulgarlara karşı etkili bir şekilde kullandı. Sırbistan, 1913 yılında Fransa’ya uçuş eğitimi için gönderdiği subayların başarılı bir şekilde dönmesinden sonra havacılığa önem vermeye başladı. İlk etapta 50 beygir gücünde Gnome motorlu 1 adet ve 70 beygir gücünde motor taşıyan 2 adet Bleriot XI uçağı satın aldı ve bu uçakları İkinci Balkan Savaşı’nda Bulgarlara karşı kullandı. Bulgaristan havacılık çalışmalarını 1911 yılından itibaren başlattı ve 1912 yılında “Ordu Havacılık Kolu”nu kurdu. Bulgaristan’ın elinde Bleriot ve Bristol uçakları ile birkaç Voisin uçağı vardı. Ancak yeteri kadar uçak ve pilot bulunmadığından, Balkan Savaşı’nda bu konuda Ruslardan yardım aldı. Yunanistan 1911’de 3 ve 1912’de 3 olmak üzere toplam 6 subayını Fransa’ya uçuş eğitimine gönderdi ve havacılık faaliyetlerine başladı. 26 Mayıs 1912’de 4 adet Henri Farman H.F.6 tipi uçak alarak askerî havacılığın kuruluşunu ilan etti. 1914 yılında ise İngiltere’nin öncülüğünde “Krallık Donanma Hava Servisi” kuruldu.¹²

¹¹ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 94–97.

¹² Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, 33–37.

Osmanlı Devleti de havacılık sektörünün gelişimine kayıtsız kalmayarak uçağı, Avrupalı devletlerle aynı tarihlerde ordu envanterine ekledi. II. Meşrutiyet dönemi Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, 1910 yılında Fransa'da düzenlenen ve uçakların ordu içinde ilk defa kullanıldığı Picardie manevralarını izlemesi için bir heyet gönderdi. Bu heyette Yüzbaşı Ali Fethi Okyar, Ali Rıza Paşa, Binbaşı Selâhattin ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) bulunuyordu. Bu manevralardan sonra birçok ülke askerî pilot yetiştirmek üzere Fransa'ya subay göndermeye başladı ve Paris Ateşemiliteri Ali Fethi Bey de merkeze gönderdiği raporda uçakların savaşlardaki öneminden bahsetti. Ardından Osmanlı Genelkurmayı'nın, 13 Ekim 1910 tarihinde Kıtaat-ı Fenniye ve Mevâki-i Müstahkeme Müfettişi Umumiliğine gönderdiği yazıda, büyük devletlerin ve Osmanlı Devleti'ne komşu devletlerin uçaklara verdiği önemden bahsedildi ve Osmanlı Devleti'nin bu konuda geri kalmaması gerektiği vurgulandı. Bu doğrultuda önce subayların hangi ülkede nasıl bir eğitim alması gerektiğinin tespit edilmesi istendi. 26 Ekim 1910'da Hariciye Nezareti aracılığıyla Bulgaristan'ın Fransa'dan üç uçak aldığı öğrenilince, Osmanlı Harbiye Nezareti havacılık çalışmalarının hızlandırılmasını istedi. 1911 yılı Şubat ayında Osmanlı Genelkurmayı, 1., 2. ve 3. ordulara bir genelge göndererek pilotluk eğitimi için her ordudan iki subayın seçilmesini talep etti. Yapılan sınav sonucunda başvuran yedi subay arasından dördü katıldı ve Yüzbaşı Mehmet Fesâ ile Teğmen Yusuf Kenan başarı gösterdi. Bu iki subay, eğitim için Fransa'daki Bleriot Sivil Havacılık Okulu'na gönderildi.¹³

Seçilen pilotlar Fransa'da eğitim görmeye devam ederken Genelkurmay İkinci Başkanı Çürüksulu Mahmud Paşa'nın emriyle Miralay Süreyya İlmen havacılık teşkilatının kuruluşu ile görevlendirildi. Süreyya İlmen başkanlığında 1 Haziran 1911 tarihinde Fennî Kıtalar ve Müstahkem Mevkiler Umum Müfettişliğine bağlı olacak şekilde Tayyare Komisyonu kuruldu. Böylece askeri havacılık teşkilatının ilk temeli oluşturuldu.¹⁴ Kurulan komisyonda Süreyya İlmen dışında Yarbey Refik, Binbaşı Mehmet Ali ve Zeki Bey bulunmaktaydı. Komisyon hemen çalışmalara başlayarak tayyare satın alınması için Paris Ateşemiliterliğinden teklif alınmasını istedi. Komisyon ayrıca İstanbul'da bir tayyare mektebi açılması için çalışma başlattı. Bu çalışmalar neticesinde alınan karara göre 1911 yılı başlarında Yeşilköy ile Safraköy arasına 700x1500 metre karelik bir alana iki tayyare hangarı yapıldı.¹⁵

Türk havacılık sistemi daha yeni kurulmaya çalışılırken 1911 yılının Haziran ayında Alman gazeteci Dr. Jack Heilbraun, Von Der Goltz'un da teşvikiyle Almanya'ya yapılacak bir gezi tertipledi. Bu gezi bir aylık olacaktı ve Almanya'nın endüstrisi, askeri gücü, sanatı ve tarihi hakkında bilgiler verilecekti. Milletvekili, gazeteci ve tüccarlardan oluşan 58 kişilik heyet eski harbiye nazırlarından Salih Paşa başkanlığında geziyi gerçekleştirdi. Gezi sırasında Türk heyetinden bazıları zeplinle uçuruldu. Bu uçuşta balonu bizzat Kont Zeppelin kullandı.¹⁶

Osmanlı Devleti askeri havacılık konusunda çalışmalarını sürdürürken Trablusgarp Savaşı çıktı. Tarihte ilk defa İtalya, bir savaşta uçak kullanan devlet oldu. Osmanlı Devleti de ilk defa uçak düşüren devlet olarak kayıtlara geçti. Bu gelişmeler üzerine uçak ve pilot tedariği için Süreyya İlmen Fransa'ya gönderildi. Süreyya İlmen'in çabaları ile iki Fransız pilotu ile anlaşma sağlandıysa da pilotlar daha sonra Osmanlı tarafında savaşmayacaklarını belirttiler. Süreyya

¹³ Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, 44–46.

¹⁴ Yeni, "Hava Kuvvetleri," 166.

¹⁵ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 117.

¹⁶ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 120.

İlmen ayrıca 2 adet Deperdessin marka uçağın teminini sağladı. Bu uçaklar Trablusgarp'a gönderilirken Cezayir'de Fransızlar tarafından el konuldu.¹⁷

Osmanlı ordusu envanterine uçak katmak için uğraş veren dönemin harbiye nazırı Mahmud Şevket Paşa, hazinenin sıkıntıda olması sebebiyle Donanma Cemiyeti'ne başvuruda bulundu. Cemiyetin başlattığı kampanya ile kısa sürede gerekli meblağ toplandı ve 18 Mayıs 1912'de Berlin Büyükelçiliği'ne uçak alımı yapması için 60.000 mark gönderildi. Kampanya devam ettiği sırada Fransa'dan 50 beygirlik ve 25 beygirlik Deperdessin marka iki uçak satın alındı. Aynı yıl Fransız uçak üreticisi REP (Robert-Esnault-Pelterie) fabrikasının müdürü ile hem uçuş okulu kurmak hem de yeni uçaklar satın almak için anlaşma imzalandı. Bu anlaşma sonucunda REP'ten iki uçak satın alındı ve sekiz subayın ücretsiz olarak Fransa'da eğitim görmesi sağlandı. Aynı yıl İngiliz Bristol Fabrikası'ndan da iki tane çift kişilik uçak sipariş edildi. Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti pilot eğitimini kendi ülkesinde verebilmek için Mart 1912'de Yeşilköy'de havacılık okulunu açtı.¹⁸

Trablusgarp Savaşı devam ederken Osmanlı Genelkurmayı, İtalya'ya karşı uçaklarla daha başarılı bir savunma yapılacağı görüşündeydi. Bu doğrultuda Süreyya Bey başkanlığında bir heyet havacılık konusunda araştırma yapması için Avrupa'ya gönderildi. Bu araştırma neticesinde Almanya'dan bomba atabilen Harlan marka iki adet uçak alındı. Uçakların her biri için 20.000 mark, bombaların her biri için de 110 mark verildi. İngiltere'den tanesi 1200 İngiliz lirası değerinde iki adet Bristol marka uçak ve 3.5 ile 15 kilogramlık bombalar satın alındı. Fransa ile üç adet REP eğitim uçağı ve bunların yedek parçaları için 75.000 frank karşılığında anlaşma yapıldı. Bununla birlikte Fransa ile marangoz, öğretmen, makinist ve demirci ustası gönderilmesi konusunda da mutabık kalındı. Bu alımlara ilaveten Süreyya Bey babası adına Bleriot marka bir uçak olarak Osmanlı ordusuna hediye etti. Süreyya Bey'in başkanlığındaki bu heyetin çalışmaları neticesinde 1912 yılı sonuna kadar 4 eğitim, 10 keşif ve bombardıman uçağı satın alındı.¹⁹

Balkan Savaşları patlak verdiğiinde Osmanlı Devleti'nde eğitim uçakları dâhil 17 uçak bulunuyordu. Havacılık personeli olarak Fransa'da eğitim gören subaylar ile İngiltere'de eğitimine devam eden ve savaş çıktığında geri çağırılan subaylar vardı. Pilot konusunda sıkıntı yaşayan Osmanlı Devleti, Alman ve Fransız pilotlarla anlaştı ancak bu pilotlardan istenilen verim sağlanamadı. Buna karşın Balkan devletleri, uçak ve pilot sayısı bakımından daha üstün durumdaydı. Osmanlı Devleti'nde yabancı pilotlardan beklenen verim alınamayınca havacılık görevleri tamamen Türk pilotlara verildi. Türk pilotlar, savaş boyunca yaptıkları manevralarla önemli ölçüde tecrübe kazandılar. Osmanlı Devleti uçağın yanı sıra savaş sırasında ordusuna balon da ekledi fakat ondan da istenilen verim alınamadı. Balkan Savaşları sırasında Pilot Yüzbaşı Fethi Bey'in önerisiyle 7,5 kilogramlık sahra toplarının düşman üzerine atılması, Osmanlı askerî havacılığında başarılı bir uygulama oldu.²⁰

Osmanlı Devleti Tayyare Mektebini Balkan Savaşlarından sonra tamamlayabildi. Mektepte üç aylık eğitim esnasında teorik motor ve uçak bilgisi dersleri veriliyordu. Yılda üç dönem pilot yetiştiriliyor ve mezun olanlar tayyare bölüklerinde istihdam ediliyordu. Balkan Savaşlarından sonra havacılık konusunda ilerleme kaydetmek isteyen Osmanlı Devleti, Fransa ile bir anlaşma

¹⁷ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler* 1, 124.

¹⁸ Yeni, "Hava Kuvvetleri," 166-168.

¹⁹ Yeni, "Hava Kuvvetleri," 169-170.

²⁰ Yalçın, "Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşına Etkisi," 201.

yaptı. Anlaşmaya göre Fransa'dan 36 milyon liralık bir kredi alınacak ve bu kredi ile uçak satın alınacaktı. 4 Mayıs 1914'te Fransız Yüzbaşı Marquis de Goys de Mezeyrac'a Binbaşı unvanı verildi ve Yeşilköy'deki mektebe müdür olarak atandı. Bu sırada Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Fransa'dan 12 adet deniz uçağı sipariş etti ve Deniz Havacılık Okulu'nun kurulması talebinde bulundu. Ayrıca Fransa'dan 3 adet eğitim uçağı getirildi.²¹

Osmanlı Devleti hava gücünü artırmak için Fransa'dan 35 adet kara ve 15 adet deniz uçağı almak için sipariş verdi. Ancak bu sırada Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle Fransızlar bu siparişleri Osmanlı Devleti'ne teslim etmedi. Birinci Dünya Savaşı çıktığında Osmanlı Devleti'nin hava gücü diğer devletlere nazaran daha zayıftı. Osmanlı Devleti'nin kullanabileceğı sadece 6 adet kara uçağı bulunmaktaydı. Bu uçaklardan ikisini de onarmak gerekmekteydi. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğı uçaklar: 3 adet Bleriot XI-2, 1 adet Deperdessin A, 1 adet Ponnier, 1 adet Rumpler A4 idi. Bu uçaklardan sadece Bleriot marka olanlar savaşa hazır uçaklardı.²² Bu uçak sayısı 1915 sonunda 40'a sonraki yıllarda ise 100'e yükseldi. Bütün savaş boyunca 450 uçak Osmanlı ordusunda görev yaptı. 10 pilotla savaşa katılan Osmanlı Devleti savaşın sonunda 100 pilota sahip oldu. Ayrıca savaş boyunca 3 sabit balon birliğı de İstanbul Boğazı ve çevresinde görev yaptı.²³

4. Donanma Mecmuası'nda Havacılık ile İlgili Yazılar

I. Dünya Savaşı'na giden süreçte Avrupa'da yaşanan hızlı bilimsel ve teknolojik gelişmeler, yalnızca kıtayı değil, Osmanlı aydın ve askerî çevrelerini de derinden etkilemiştir. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından başlayıp XX. yüzyıl başlarında hız kazanan modernleşme dalgası, Osmanlı ordusunda hava gücüne dair gelişmeleri yakından takip eden bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde önemli bir yayın organı olarak öne çıkan Donanma Mecmuası, sadece donanma ile ilgili konuları değil, aynı zamanda giderek çeşitlenen savaş teknolojilerini ve özellikle havacılık alanındaki yenilikleri de Osmanlı okuyucusuna aktarmıştır. Dergide yayımlanan yazılar; balonlardan sabit kanatlı uçaklara, zeplinlere kadar pek çok hava aracının hem teknik özelliklerini hem de askerî açıdan olası kullanımlarını tanıtarak hem bilgilendirici hem de tartışmacı bir bakış sunmuştur.

Bu genel çerçeve içerisinde Donanma Mecmuası'nda yer alan ilk havacılık yazısı 22. sayıda Ali Rıza Seyfi'nin "Sefain-i Harbiye-i Havaiye Harb Balonları-Tayyareler"²⁴ başlığı ile kaleme alınmaktadır. Trablusgarp Savaşı'nı merkeze alan bu metninde Ali Rıza Seyfi, İtalyan ordusunun balon ve tayyare kullanımını sorgulayıcı bir tutumla değerlendirir. Özellikle bu araçların savaşta beklenen etkileri yaratamadığını belirtir; gözlem faaliyetleri dışında gerçek bir başarı elde edemediklerini ifade eder. Ancak bu değerlendirme, Osmanlı ordusunu temize çıkarma amacı gütmeyiz. Aksine, Seyfi'ye göre bu durum, hava teknolojisinin henüz sahada teorideki yıkıcılığa ulaşamadığını göstermektedir. Ali Rıza Seyfi'nin metni, sadece yerel bir gözlem değil, aynı zamanda uluslararası askerî literatüre dayalı geniş bir perspektif sunar. Özellikle Rodolf-Martin'in "Harb-i Havaiye" adlı metnine yoğun biçimde yer veren Seyfi, geleceğın savaşlarına dair Batı'da geliştirilen senaryoları Osmanlı okuyucusuna taşır. Martin'in betimlediğı kurgu, *uykuda yakalanan bir Alman tümenine karşı gece boyunca düzenlenen hava saldırıları*yla

²¹ Yeni, "Hava Kuvvetleri," 174.

²² Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, 39.

²³ Kansu, Şensöz ve Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, 167.

²⁴ Ali Rıza Seyfi, "Sefain-i Harbiye-i Havaiye: Harb Balonları – Tayyareler," *Donanma*, no. 22 (Kanun-ı Evvel 1327): 2023–2030.

örülüdür; bu bin tayyarenin defalarca mühimmat ikmali yaparak torpido saldırılarını sürdürdüğü bir savaş tahayyülüdür. Seyfi, bu anlatıları aktarırken, teknolojik tahayyülün ötesine geçer ve bunların askerî sonuçlarına dikkat çeker. Seyfi'nin yazısında yer verdiği teknik bilgiler de dikkat çekicidir. Her tayyarenin yaklaşık 22 librelilik otuz torpido taşıyabileceği, bir hava filosunun bir gecede 30.000 torpido atabileceği gibi ayrıntılar, onun konuyu yalnızca stratejik değil, aynı zamanda teknik düzlemde de ele aldığını gösterir. Ayrıca uçakların 1500 metrenin üzerindeki yüksekliklerde daha güvenli hareket edebildiği yönündeki ifadeler, dönemin hava savaşı anlayışına dair önemli ipuçları sunar.

Seyfi'nin değerlendirmeleri arasında ekonomik boyut da önemli bir yer tutar. Havacılık teknolojisinin görece düşük maliyetle yüksek etki yaratabileceğini ileri sürerek, tayyarelerin verimlilik açısından klasik ordulardan üstün olduğunu belirtir. Özellikle Fransa'nın 300 milyon franga mal olacak bin adet "Patri" sınıfı tayyareyle sağlayacağı hava gücünün birkaç süvari tümeninden çok daha etkili olacağını öne sürmesi, savaş ekonomisinin mantığını değiştiren bir bakış açısını yansıtır. Bu tür bir değerlendirme, özellikle sınırlı ekonomik kaynaklara sahip olan Osmanlı Devleti için stratejik bir çıkış yolu sunma arayışıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte Seyfi, bu güçlü teknik ve stratejik iddialarını sahadaki deneyimle test etmekten geri durmaz. Trablusgarp Savaşı örneğinde, İtalyan tayyarelerinin sahada beklenen başarıyı gösteremediğini açıkça dile getirir. Ona göre bu başarısızlığın nedeni, ya İtalyanların elindeki hava araçlarının yetersizliği ya da Osmanlı kuvvetlerinin dağınık yapısıdır. Ancak her iki durumda da beklenen etkinin gerçekleşmemesi, teknolojinin henüz mutlak bir üstünlük sağlamadığını göstermektedir. Bu değerlendirme, yazının başında ortaya konan temel savı destekler: Osmanlı'nın havacılıkta geri kalmış olması, doğrudan bir yenilgi nedeni değildir; çünkü karşı tarafın üstünlüğü de henüz varsayımsal düzeydedir. Metnin sonunda Seyfi'nin dile getirdiği temkinli iyimserlik ise dikkat çekicidir. Hâlâ bilinmeyen pek çok şey olduğunu, ama zamanla daha net bilgilere ulaşılabileceğini belirterek hem Osmanlı'nın teknolojik gelişmeleri izleme çabasını teyit eder hem de gelecek stratejilerde havacılığın mutlaka hesaba katılması gerektiğini ima eder. Bu, yazının sonunda bir tür stratejik uyarı ya da yönlendirme olarak da okunabilir.

Ali Rıza Seyfi, Donanma Mecmuası'nın 24. sayısında yayımlanan "Sefain-i Harbiye-i Havaiye-Tayyareler"²⁵ başlıklı devam yazısında, ilk makalesinde kurduğu teorik çerçeveyi daha da geliştirerek hava araçlarının deniz savaşlarındaki rolünü ön plana çıkarır. Seyfi bu kez, yalnızca kara ordularına değil, deniz kuvvetlerine karşı da tayyarelerin ve balonların etkin bir tehdit unsuru haline gelebileceğini ileri sürer. Ona göre gökyüzünden saldırı düzenleyebilen bir hava filosu, devasa maliyetlerle inşa edilmiş ve geniş mürettebat gerektiren zırhlı savaş gemilerini etkisiz hale getirebilecek potansiyele sahiptir. Bu düşünce, yüzyıllardır süregelen deniz gücü üstünlüğünün, havadan gelecek bir saldırı karşısında anlamını yitirebileceği yönündeki radikal bir savı gündeme taşır. Seyfi'nin, küçük motorlarla donatılmış harp balonlarının zırhlı gemilerle birlikte konuşlandırılması ve gerektiğinde hızlıca harekete geçirilerek düşmana karşı kullanılması önerisi, onun gelecek savaşlara dair kurguladığı vizyonun somut bir örneğidir. Yazının ilerleyen kısımlarında Seyfi, modern hava savaşının doğasına ilişkin çarpıcı tespitlerde bulunur. Ona göre, havadan yürütülecek bir deniz savaşı artık görünür bir mücadele olmaktan çıkacak, izlenemeyen ancak büyük yıkımlar doğuran bir çatışma biçimine dönüşecektir. Tayyarelerin ve balonların saldırıları, çoğu zaman sadece sonuçlarıyla anlaşılabilecek; yerle bir

²⁵ Ali Rıza Seyfi, "Sefain-i Harbiye-i Havaiye: Harb – Tayyareler," *Donanma*, no. 24 (Kanun-ı Sani 1327): 2114-2119.

olmuş liman şehirleri, batırılmış gemi filoları ve harap karargâhlar, bu görünmez mücadelenin izleri olacaktır. Özellikle “Çeplin usulü” olarak anılan hava balonu sistemlerinin taşıdığı yüksek miktarda torpido ve bunların yaratabileceği tahribat gücü, Seyfi’nin betimlemelerinde neredeyse bir korku ögesi olarak yer alır. Ali Rıza Seyfi, Avrupa devletlerinin bu alandaki ilerlemelerini dikkatle izleyerek Osmanlı kamuoyuna karşılaştırmalı bir çerçeve sunar. Fransa’nın “Le Patri” ve “Le Budi” isimli yönlendirilebilir balonlarla gerçekleştirdiği başarılı uçuşlar, bu ülkenin havacılık alanında ciddi bir üstünlük kurma amacını yansıtır. Öte yandan Almanya, Kont Zeplin liderliğinde yürüttüğü çalışmalarla, saatler süren uçuşlar gerçekleştirmiş ve Berlin semalarında yapılan denemelerle hava gücünü etkin keşif ve saldırı görevleri için kullanabilecek düzeye ulaşmıştır. Seyfi’nin sunduğu bu tablo, yalnızca iki devlet arasındaki teknolojik rekabeti değil, aynı zamanda savaşın geleceği için verilen küresel bir yarışın ne kadar hızlandığını da açıkça ortaya koyar. Seyfi’ye göre bu gelişmeler, yalnızca yeni araçlar veya araçsal ilerlemeler değildir; bunlar, savaş mantığını tamamen dönüştüren eşiklerdir. Gökyüzünden yapılacak ani ve gece-gündüz demeden gerçekleşen saldırılar, karargâhları, tedarik yollarını ve cephe hattını işlevsiz hale getirebilir. Tayyarelerin düşman ateşinden uzak kalmak için yükselip ardından gece karanlığında yeniden alçalarak hücum etmesi, savaşın doğasını kökten değiştiren bir taktiktir. Özellikle elektrikli projektörlerle donatılan bu hava araçlarının geceyi bir avantaj olarak kullanması, klasik savaşın sınırlarını zorlayan gelişmeler arasında yer alır. Ali Rıza Seyfi, bu detaylı teknik değerlendirmeleri aktarırken aynı zamanda bir düşünsel yönlendirme de yapar. Yazının sonunda, kaleme aldığı bu iki makalenin yalnızca genel kamuoyunu bilgilendirmeyi amaçladığını, ancak ileride konunun daha teknik ve uzmanlık gerektiren yönlerini ele alacağını belirterek hem Osmanlı karar alıcılarına hem de entelektüel çevrelere açık bir uyarı ve çağrı yöneltir.

Ali Rıza Seyfi’nin havacılık teknolojisinin stratejik ve yıkıcı potansiyelini hem kara hem deniz savaşlarına dair vizyoner bir bakışla ortaya koyduğu yazılarının ardından, Donanma Mecmuası’nda bu düşünsel çerçeveyi teknik düzlemde daha da derinleştiren bir başka önemli katkı, Ahmet Vahit’in 49. sayıda yayımlanan “Bahri Tayyareler”²⁶ başlıklı makalesidir.

Ahmet Vahit, bu yazısında Osmanlı donanmasının modernizasyonunu tartışırken, havacılık teknolojisinin donanma bünyesine entegrasyonunu yalnızca teknik bir yenilik değil, askerî bir zorunluluk olarak ele alır. Geçmişte bahriye alanındaki ihmallerin ağır bedellere yol açtığını hatırlatarak, artık güçlü, çağdaş ve planlı bir deniz gücünün inşasının ertelenemez olduğunu savunur. Geleneksel savaş gemilerinin hâlen caydırıcılığını koruduğunu kabul etmekle birlikte, Vahit’e göre modern bir donanma yalnızca zırhlı gemilerden ibaret olmamalı; muhripler, denizaltılar ve özellikle “bahri tayyareler” gibi yeni nesil hava araçlarıyla birlikte yapılandırılmalıdır. Avrupa ve Amerika’daki donanma programlarını örnek göstererek, Osmanlı’nın da bu modernleşme sürecine hızla dahil olması gerektiğini ifade eder.

Yazının en dikkat çeken yönlerinden biri, deniz tayyarelerinin donanmadaki rolünün tamamlayıcı değil, doğrudan belirleyici bir unsur olarak konumlandırılmasıdır. Vahit, bu araçların keşiften düşman üslerine yönelik taarruza, haberleşmeden ablukalara destek görevlerine, denizaltıların yönlendirilmesinden torpido atışlarının koordinasyonuna kadar birçok stratejik işlev üstlenebileceğini detaylarıyla anlatır. Ancak bu görevlerin başarıyla yerine getirilebilmesi için tayyarelerin, donanma gemilerine tam anlamıyla entegre edilebilmesi

²⁶ Ahmet Vahit, “Bahri Tayyareler,” *Donanma*, no. 49 (28 Haziran 1914): 3–4.

gerektiğini vurgular. Bu noktada, Amerikan Donanması'ndan Chambers adlı bir subayın geliştirdiği kızağa özel bir yer ayırır. Chambers'ın sisteminin, hava basıncıyla çalışan bir piston mekanizması sayesinde teyyareleri yalnızca bir buçuk saniyede zırhlı gemi güvertesinden havalandırabildiğini belirterek, bu yöntemin hem zamandan hem de alandan tasarruf sağladığını vurgular.

Ahmet Vahit'in bu kapsamlı değerlendirmesi, yalnızca güncel teknolojik yeniliklerin aktarımıyla sınırlı değildir; aynı zamanda Osmanlı askerî düşüncesinde rasyonel planlamaya dayanan, uluslararası gelişmeleri takip eden bir strateji önerisi sunar. “Bahri Tayyareler”, Osmanlı'da deniz havacılığına dair ilk sistematik metinlerden biri olarak, yalnızca bir vizyon sunmakla kalmaz; teknik bilgiyle stratejik öngörüü birleştirerek, modern harp anlayışının Osmanlı bağlamındaki dönüşümüne öncülük eder. Yazının, yüzeysel bir teknoloji hayranlığından çok, somut çözüm önerileriyle Osmanlı kamuoyunu bilinçlendirmeyi hedefleyen yapısı, onu dönemi içinde ayrıcalıklı bir konuma yerleştirir.

Ahmet Vahit'in “Bahri Tayyareler” başlıklı yazısında Osmanlı deniz gücüne havacılık teknolojisinin entegrasyonu teknik ve stratejik düzlemde temellendirilirken, Donanma Mecmuası'nın 64. sayısında yayımlanan M. Burhaneddin imzalı “Tayyarenin Menakıb-ı İhtirai”²⁷ başlıklı metin, bu teknolojik gelişmeye daha geniş bir tarihsel ve felsefi çerçeveden yaklaşır. Burhaneddin'in yazısı, havacılığın yalnızca askerî ve teknik bir gelişme değil, insanlık tarihinin düşünsel dönüşümünde önemli bir dönüm noktası olduğunu vurgulayan özgün bir örnektir.

M. Burhaneddin, yazısının başında modern savaşların doğasını sorgulayan sert ve çarpıcı bir tonda kaleme aldığı pasajlarla, havacılığın savaşta yarattığı etik ve psikolojik kırılmalara dikkat çeker. Geleneksel savaşta düşmanla yüz yüze gelen asker figürü, artık gökyüzünden, görünmez noktalardan ölüm yağdıran bir teknolojiyle yer değişirmiştir. Burhaneddin'e göre tayyare, yalnızca bir uçan araç değil; aynı zamanda insanın kendini imha etme kapasitesinin ulaştığı ürkütücü bir düzeyi simgeler. Bu yorum, teknolojik ilerlemenin etik boyutunu göz ardı etmeyen bir aydının bakış açısını yansıtır.

Metnin ikinci bölümü, havacılığın teknik gelişimine dair anlatıyı Santos Dumont'un şahsında somutlaştırır. Dumont'un biyografisine dayalı olarak aktarılan bu kısımda, yazar onun çocukluk dönemindeki meraklarından başlayarak Fransa'daki deneysel çalışmalarına uzanan bir bilimsel serüveni detaylandırır. Özellikle Jules Verne'in edebiyatının Dumont üzerindeki etkisinin vurgulanması, keşfin yalnızca fiziksel deneylerle değil, zihinsel ve kültürel ilham kaynaklarıyla da şekillendiğini gösterir. Burhaneddin, Dumont'un düşünce tarzını öngörü kabiliyeti, sabır ve sezgi gibi niteliklerle tanımlar; onu yalnızca bir mucit değil, modern inovasyonun temsilcisi olarak sunar.

Yazının belki de en çarpıcı yönü, havacılık tarihine dair sahiplenme tartışmalarına getirdiği eleştirel bakıştır. M. Burhaneddin, bu alandaki ilkliğin ne Fransızlara ne de Almanlara ait olduğunu; asıl öncülüğü Brezilyalı Santos Dumont'un hak ettiğini ısrarla savunur. Bu noktada, ulusal ya da kıtasal prestij kaygılarının ötesine geçilmesi gerektiğini, bilimin evrensel doğasına uygun olarak, kimin gerçek katkı sunduysa onun adının öne çıkarılması gerektiğini dile getirir.

Burhaneddin'in yazısı, Osmanlı entelijansiyasının havacılığa yalnızca yenilik merakıyla değil, aynı zamanda tarihsel adalet, etik sorumluluk ve entelektüel dikkatle yaklaştığını gösterir.

²⁷ M. Burhaneddin, “Tayyarenin Menâkıb-ı İhtirâi,” *Donanma*, no. 64 (12 Teşrin-i Evvel 1914): 247-249

Yazının dili yer yer sanatkârane ve metaforik bir nitelik taşısa da aktarılan temel düşünceler son derece açıktır: Havacılık, insan aklının ve kudretinin ulaştığı zirve noktayı temsil etmektedir; fakat bu gelişmenin tarihsel kaydının da doğru tutulması şarttır. Yazının sonunda yer alan “el-fazlû li'l-mütekaddim” (fazilet öncü olana aittir) ifadesi, hem bir tarihî hakkaniyet çağrısı hem de bilimsel etik adına yapılan bir hatırlatma olarak değerlendirilebilir.

M. Burhaneddin’in “Tayyarenin Menakıb-ı İhtirai” başlıklı yazısında havacılık teknolojisinin tarihî kökenleri, etik boyutları ve zihinsel arka planı felsefi bir üslupla ele alınırken, *Donanma Mecmuası*’nın 66. sayısında yayımlanan “Zeplinler ve Kabil-i Sevk Balonları”²⁸ başlıklı yazısı ise bu kez hava savaş araçlarına dair derinlemesine teknik bir analiz sunar. Bu metin, Osmanlı askerî basınında zeplinler üzerine kaleme alınmış en ayrıntılı ve sistematik çalışmalardan biridir.

M. Burhaneddin, yazısında özellikle Almanların zeplin balonları konusundaki ilerlemelerine odaklanır ve bu araçların Avrupa harp stratejisinde merkezi bir rol oynamaya başladığını vurgular. Ona göre, hafif ve kabil-i sevk (yani yönlendirilebilir) balonlar, Almanya’nın elinde adeta “hava kruvazörü” seviyesine ulaşmış; yalnızca keşif veya destek unsurları değil, doğrudan harekât gücü olan savaş platformlarına dönüşmüştür. Burhaneddin, bu dönüşümün Osmanlı kamuoyu ve askerî karar vericiler tarafından dikkatle takip edilmesi gerektiğini ısrarla belirtir.

Yazının önemli bir bölümü, zeplinlerin yapısal özelliklerine ayrılmıştır. Sert, yarı sert ve yumuşak balonlar şeklindeki sınıflandırmayla başlayan anlatım, zeplinlerin teknik donanımını detaylandırarak sürer: Alüminyum kaburgalardan oluşan gövde yapısı, hidrojenle doldurulmuş bölmeler, uçuşu yöneten sepet düzenekleri, telsiz iletişim sistemleri, karanlık odalar, yerleştirilen silah tertibatları gibi birçok unsur titizlikle ele alınır. Bu bölüm, dönemin teknik literatürüne denk düşecek düzeyde bir mühendislik anlayışını yansıtır ve Osmanlı aydınlarının çağdaş askeri teknolojiyi ne denli yakından izlediklerini kanıtlar niteliktedir.

Burhaneddin’in yazısında dikkat çeken bir diğer unsur da Alman mühendisliğine duyduğu hayranlıkla iç içe geçmiş rasyonel takdirdir. Zeplinlerin yalnızca düşmana karşı değil, aynı zamanda doğa koşullarına ve teknik arızalara karşı da üstün çözümlerle donatıldığını vurgulayan yazar, bu araçları sadece yıkıcı güçleriyle değil, sürdürülebilirlikleri ve güvenilirlikleriyle de değerlendirilmesi gereken sistemler olarak sunar. Bununla birlikte, yazının sonunda aktarılan büyük bir zeplin kazasında 24 kişinin hayatını kaybetmesine rağmen, Almanların geri adım atmaması ve bu felaketi daha büyük bir çabanın başlangıcı olarak görmeleri, disiplinli ve kararlı bir devlet yapısının övgüsü olarak metne yansır. Alman İmparatoru’nun, “Bu teessür bizi kırmamalı, gayretimizi artırmalıdır” sözü, Burhaneddin tarafından örnek alınması gereken bir devlet aklına işaret etmek üzere aktarılır.

Yazı yalnızca teknik verilerle sınırlı kalmaz; Almanya’nın bu alandaki kurumsal ve mali yatırımlarına dair verileri de içerir. 1911–1913 arasında hava kuvvetlerine ayrılan bütçenin altı kat artırılması, 132 milyon marklık yeni kredi talepleri, kara ve deniz kuvvetlerine bağlı sabit hava filolarının kurulması ve bunların yönetimi için eğitilen personel sayıları, yalnızca bir teknolojik gelişmenin değil, aynı zamanda kapsamlı bir stratejik planlamanın yürürlükte olduğunu gösterir. Burhaneddin’in yaklaşımı, havacılığı sadece bir teknik merak ya da hayranlık

²⁸ M. Burhaneddin, “Zeplinler ve Kâbil-i Sevk Balonları,” *Donanma*, no. 66 (2 Teşrin-i Sâni 1914): 284-286

alanı olarak değil, doğrudan bir devlet kapasitesi, askerî güç planlaması ve kurumsal organizasyon meselesi olarak değerlendiren tutarlı ve yapısal bir bakış açıdır.

M. Burhaneddin'in "Zeplinler ve Kabil-i Sevk Balonları" başlıklı yazısında, hava teknolojilerinin mühendislik düzeyinde detaylı bir çözümlemesi yapılırken, Donanma Mecmuası'nın 80. sayısında yayımlanan M. B. İdris imzalı "Zeplinler"²⁹ başlıklı makale, bu teknolojiyi hem teknik hem de felsefi yönleriyle değerlendiren, Osmanlı askerî düşüncesinde dikkat çeken bir başka önemli örnektir. İdris'in metni, savaş araçlarının yalnızca işlevsel kapasiteleriyle değil, aynı zamanda insanlık, medeniyet ve savaş etiği açısından doğurdıkları anlamlarla da tartışılması gerektiğini savunan iki katmanlı bir yaklaşıma sahiptir.

M. B. İdris, yazısında zeplinleri sadece birer teknik buluş olarak değil, insanlığın kendi kendini yok edebilecek kadar gelişen harp araçları arasında bir sembol olarak görür. Bu durum, ona göre modern medeniyetin içsel bir çelişkisidir: Teknolojik ilerleme bir yandan gurur kaynağı iken, diğer yandan toplumsal ve ahlaki felaketlere de kapı aralamaktadır. Bu düşünsel çerçeve, yazının felsefi arka planını oluştururken, teknik analizler ise yazının ikinci düzlemini meydana getirir.

Teknik değerlendirmede İdris, zeplinleri "kabili sevk balonlar" olarak tanımlar ve bunları üç ana tipe ayırır: kaburgalı, yarı kaburgalı ve kaburgasız sistemler. Alman yapımı zeplinlerin ise bu sınıflamanın "tam kaburgalı" kategorisine girdiğini vurgular. Zeplinlerin uzunlukları, hızları, taşıma kapasiteleri, mürettebat sayıları, silahlandırılma imkanları ve telsiz donanımları gibi birçok teknik özellik, dönemin standartlarına uygun olarak ayrıntılı biçimde sunulur. Bu bölüm, yalnızca teknik bilgi sunmayı amaçlamaz; aynı zamanda Osmanlı kamuoyuna hava savaş teknolojisinin ulaştığı aşamayı ve bu teknolojilerin askerî anlamda ciddiyetini anlatmayı hedefler.

İdris'in değerlendirmesi, zeplinler üç temel askerî işlev üzerinden yapılandırılır: keşif (istikşaf), savunma (müdafaa) ve taarruz (tecavüz). Ona göre zeplinler, özellikle keşif görevlerinde en verimli sonuçları verir. Telsiz telgraf sistemleri sayesinde düşman birliklerinin konumları başarıyla tespit edilip merkeze bildirilebilir. Savunma görevlerinde ise, yeterli taşıma kapasitesi ve makineli tüfek donanımıyla belirli bir düzeyde etkinlik gösterebilir. Ancak İdris, taarruz işlevi söz konusu olduğunda eleştirel bir tutum sergiler. Zeplinlerin düşük irtifa ve sınırlı hız gibi özelliklerinin, onları yoğun ateşe maruz kalabilecek bölgelerde kolay hedef haline getirdiğini belirtir. Bu teknik sınırlılıklar, özellikle uzun menzilli ve yüksek tempolu saldırılar için zeplinleri yetersiz kılmaktadır.

Yazının en dikkat çekici yönlerinden biri ise, hava saldırılarının psikolojik etkisine yapılan vurgudur. M. B. İdris, Almanların İngiltere sahillere düzenlediği bombardımanları "maddi değil, manevi" sonuçları bakımından ele alır. Ona göre bu saldırıların amacı, doğrudan fiziksel yıkım değil; İngiliz toplumunda korku, panik ve moral bozukluğu yaratmaktır. Bu değerlendirme, Osmanlı askerî zihniyetinde hava gücünün yalnızca fiziksel tahribat aracı değil, aynı zamanda psikolojik harp unsuru olarak da anlam kazandığını gösterir.

Bu çok katmanlı bakış açısı, M. B. İdris'in yazısını yalnızca teknik bir bilgilendirme metni olmaktan çıkararak, aynı zamanda savaşın anlamı, teknolojinin sınırları ve insan doğasının kırılganlığı üzerine düşünmeye davet eden bir entelektüel metne dönüştürür.

²⁹ M. B. İdris, "Zeplinler," *Donanma*, no. 80 (8 Şubat 1915): 508-510

M. B. İdris'in "Zeplinler" başlıklı yazısında hava harp teknolojisinin teknik sınırları ile psikolojik etkileri arasındaki dengeyi tartıştığı yaklaşımı, *Donanma Mecmuası*'nın 84. sayısında yayımlanan "Sac Tayyareler"³⁰ başlıklı makalesinde, bu kez deniz üzerinde çalışabilecek sabit kanatlı hava araçları üzerinden teknik ve mühendislik odaklı bir biçimde devam eder. Bu yazı, yalnızca bir tayyare türünün tanıtımı değil; aynı zamanda Osmanlı aydınlarının hava teknolojisini çok yönlü şekilde kavrama çabasının göstergesidir.

M. B. İdris, yazısına sac tayyarelerin tanımıyla başlar. Kara yerine suya inip kalkabilen bu araçlar, gövdesinin alt kısmında yer alan yüzgeç ya da tekne biçimindeki eklentiler sayesinde yüzeyde dengede kalabilirler. İdris, bu araçları "altı kayak, üstü tayyare" biçiminde tanımlayarak, sadece uçuş değil, aynı zamanda yüzeyle temas halindeyken de işlevsel olan bir mühendislik karmaşıklığına sahip olduklarını vurgular. Bu tayyarelerin ilk örneklerinin sanayi devlerinin (İngiltere, Fransa, Almanya) dışındaki ülkelerden, özellikle İtalya ve Avusturya gibi aktörlerden çıktığını belirtmesi, dönemin teknolojik rekabetine dair dikkat çekici bir gözlemdir. Henri Fabre'nin 1910'da Marsilya'da gerçekleştirdiği ilk başarılı deneme, bu alandaki öncülük olarak sunulur. Ayrıca Fransa'nın bu alandaki yavaş ilerlemesi, hükümetin ilgisizliğiyle ilişkilendirilirken; Amerika'nın bu teknolojiyi daha ciddiyetle ele alması övülür.

Yazının ikinci kısmında, sac tayyarelerin hem askerî hem sivil kullanım alanları irdelenir. Açık deniz koşullarında bu araçların genellikle dalgalar ve zorlu doğa şartları nedeniyle zarar gördüğü, bu yüzden daha sakin sularda – göllerde, nehirlerde, küçük limanlarda – kullanılmalarının daha verimli olacağı ileri sürülür. Özellikle ulaşımın sınırlı olduğu Osmanlı coğrafyası için sac tayyarelerin denetim, haberleşme ve posta gibi hizmetlerde önemli katkılar sunabileceği vurgulanır. Bu yaklaşım, teknolojinin yalnızca savaş için değil, devletin iç işleyişinde de pratik faydalar yaratabilecek bir araç olarak görülmesini sağlar.

M. B. İdris, yazının önemli bir bölümünü ise sac tayyarelerin yapısal ve işlevsel zorluklarına ayırır. Bu araçların dalgalara karşı dayanıklılığı, yüzgeç tasarımı, aerodinamik denge, motor yerleşimi, ağırlık merkezi gibi teknik unsurlar ayrıntılı olarak ele alınır. Özellikle motor arızası durumunda oluşabilecek devrilme riskine karşı, kanatların toplanabilir biçimde tasarlanmasının çözüm olabileceği önerilir. Bu öneri, sadece bir teorik tespitten öte, dönemin hava mühendisliğine dair somut çözüm arayışlarının Osmanlı aydınları tarafından da paylaşıldığını gösterir.

Yazının sonunda yer verilen James Cooper örneği, sac tayyarelerin teknik başarılarının, çevresel koşullarla doğrudan bağlantılı olduğunu hatırlatır. Teknoloji ne kadar gelişmiş olursa olsun, doğa koşulları dikkate alınmadığında kullanım etkinliğinin sınırlı kalacağı vurgulanır. Bu örnek üzerinden İdris, teknolojik hayranlığı rasyonel değerlendirmeye dengelemeye çalışan bir çizgi izler.

M. B. İdris'in "Sac Tayyareler" başlıklı yazısında, suya inip kalkabilen hava araçlarının mühendislik ayrıntılarına odaklanan yaklaşımı, *Donanma Mecmuası*'nın 97. sayısında yayımlanan "Tayyare-Alt Taarruz"³¹ başlıklı makalesinde bu kez hava saldırılarının doğrudan taarruz kabiliyetleri üzerinden devam eder. Bu yazı, tayyarelerin teknik sınırlarını ve saldırı

³⁰ M. B. İdris, "Sac Tayyareler," *Donanma*, no. 84 (8 Mart 1915): 573–574.

³¹ M. B. İdris, "Tayyare -Alt Taarruz," *Donanma*, no. 97 (10 Haziran 1915): 780-782

gücünü ayrıntılı biçimde ele alarak, Osmanlı askerî düşüncesinde havacılığın savaş sahasındaki konumunu değerlendiren önemli bir metin olarak öne çıkar.

İdris, yazının girişinde tayyarelerin geçirdiği dönüşüme odaklanır. İstanbul semalarında ilk uçuş denemelerinin yaşandığı günlerden, özellikle Tatabla’da bir evin üzerine düşen erken dönem uçuşlarından söz ederek, tayyarelerin ilk zamanlarda ne kadar ilkel, güvensiz ve kırılgan olduğuna dikkat çeker. Bu ilk örnekleri “çelik civciv” olarak niteleyen yazar, zamanla bu araçların gelişen teknik donanımları sayesinde yüksek tahrip gücüne sahip taarruz araçlarına dönüştüğünü belirtir. Artık zırhlı gövdelere sahip, top ve torpido taşıyabilen, hedefe yoğun ateş gücü uygulayabilen tayyareler, modern savaşın belirleyici unsurlarından biridir.

Yazının merkezini, tayyarelerin bombardıman işlevindeki teknik zorluklar oluşturur. Yüksek hızda hareket eden ve atmosferik etkilere (rüzgâr, hava katmanları, sıcaklık farkları) doğrudan maruz kalan tayyarelerden isabetli bir şekilde bomba bırakmak, gemiler gibi sabit hedeflerde dahi ciddi hesaplamalar gerektirir. Üstelik tayyaredaki nişancı, sürekli hareket hâlindeki bir platformdan nişan alırken yalnızca hesaplamaya değil, zamanla gelişen bir sezgiye ve reflekslere de dayanmak zorundadır. İdris’e göre bu, teorik bilgi kadar pratik deneyimin ve içgüdüsel becerinin de önem kazandığı bir alandır.

İdris, hava taarruzlarında iki ana yöntemden bahseder: biri, serbest bırakılan ağır bombalarla yapılan saldırılar; diğeri ise makineli tüfek ya da küçük çaplı toplarla donatılmış tayyarelerin hedefe ateş açmasıdır. Bombalama yöntemi daha çok balon ve zeplin gibi hava araçlarına yöneliktir; makineli tüfekli saldırılar ise kara hedeflerine karşı tercih edilmektedir. Ancak yazar, makineli tüfeklerin özellikle zırhlı hedeflerde ya da patlayıcı yüklü balonlara karşı yeterince etkili olmadığını deneysel verilerle açıklar. Örneğin, 100 metre mesafeden 50 metrelik bir alana yapılan atışlarda yalnızca %24’lük bir isabet oranı yakalanmıştır. Bu oran, tayyarelerin hâlâ etkili bir taarruz sistemi hâline gelebilmesi için ciddi teknik geliştirmelere ihtiyaç duyduğunu gösterir.

Yazının ilerleyen bölümlerinde, çeşitli ülkelerin geliştirdiği silah sistemleri karşılaştırmalı biçimde ele alınır. Belçika’nın dakikada 500 mermi atan 10 kiloluk mitralyözleri, Amerika’nın 750 mermi kapasiteli makineli tüfekleri ve Almanya’nın misketli bomba sistemleri, dönemin askerî havacılığındaki teknik çeşitliliği ortaya koyar. Özellikle Almanya’nın geliştirdiği, içinde 400 misket taşıyan ve patlama anında geniş bir dairesel alanda tahribat yaratan “sükutiyesi” (yani düşüşü yavaşlatılmış) bomba sistemi, dikkat çekici bir örnek olarak sunulur. Ancak İdris, bu sistemlerin menzil ve isabet açısından henüz tam anlamıyla ideal düzeye ulaşmadığını da özellikle vurgular.

Donanma Mecmuası’nın 112. sayısında yayımlanan ve yazarı tam olarak belli olmayan “Bağlı Balonlar”³² başlıklı yazı, askeri havacılık düşüncesinin yalnızca yeni teknolojilere değil, mevcut araçların dönüştürülmüş kullanım biçimlerine de odaklanabileceğini gösteren önemli bir örnektir. Bu yazı, Osmanlı askerî basınında teknik ilerlemeyi sadece icat temelli değil, aynı zamanda yeniden işlevlendirme esaslı bir bakışla değerlendiren bir zihniyetin yansımasıdır.

Yazının girişinde savaş teknolojilerinin durmaksızın ilerlediği ve bu ilerlemenin savaşların seyrini kökten değiştirdiği vurgulanır. Bu bağlamda, çağdaş savaşların “fen ve ilim harbi” hâline geldiği fikri öne çıkarılır. Ancak dikkat çekici olan, yazının yalnızca yeni icatlara odaklanmaması; tersine, daha önceki dönemlerde kullanılmış araçların -bu örnekte bağlı balonların- modern harp

³² M. A., “Bağlı Balonlar,” *Donanma*, no. 112 (15 Teşrin-i Evvel 1331): 1014-1015.

bağlamında yeniden değerlendirilmesini savunmasıdır. Metin, nasıl ki denizaltıların savaş gemilerinin varlığını tamamen ortadan kaldırmadığını ifade ediyorsa, aynı şekilde tayyarelerin de bağlı balonları tamamen işlevsiz bırakmadığını ileri sürer. Bu yaklaşım, teknolojik değişimin ikameci değil, tamamlayıcı bir süreç olduğunu göstermesi açısından oldukça değerlidir.

Yazı, bağlı balonların tarihsel kökenine de kısa bir bakış sunar. Özellikle 1794 yılında gerçekleşen Florus Muharebesi'nde balonların ilk defa askerî maksatla kullanıldığının hatırlatılması, yazarın tarihsel süreklilik fikrine verdiği önemi ortaya koyar. Bu bağlamda balonların iki temel askerî fonksiyonuna dikkat çekilir: Birincisi, cephe gerisinden havadan gözetleme ve rasat sağlama görevi; ikincisi ise, kuşatma altındaki kalelerin dış dünyayla iletişim kurmak için balonlardan faydalanması. Bu kullanım alanları, balonların istihbarat, haberleşme ve hatta fotoğrafik keşif gibi işlevlerini ön plana çıkarır.

Yazının teknik bölümü, balon parkları ve bu parkların organizasyonu hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler içerir. Şişirme cihazlarının yapısı, balonları taşıyacak araçların özellikleri, gazların saklanma ve transfer edilme yöntemleri gibi lojistik unsurlar detaylı biçimde ele alınır. Bu bilgiler, yazının yalnızca stratejik değil aynı zamanda operasyonel değer taşıyan bir belge olarak okunmasını mümkün kılar. Özellikle der-ahen (zincirli, kafes yapılı) balonlar hakkında verilen bilgiler, bağlı balonlara göre daha dayanıklı, sert rüzgârlara karşı daha dirençli oldukları yönünde teknik mukayeselerle desteklenmiştir. Bu karşılaştırma, metne analitik bir değerlendirme boyutu kazandırır ve okuyucunun yalnızca bilgi edinmesini değil, farklı sistemler arasında kıyaslama yapabilmesini de sağlar.

5. Zafer Gazetesi'nde Havacılık ile İlgili Yazılar

1912 yılında yayımlanmaya başlayan Zafer Gazetesi, Osmanlı askerî basınında havacılık teknolojilerine yönelik farkındalığın artmaya başladığı kritik bir dönemde önemli bir platform işlevi görmüştür. Bu gazete, yalnızca teknik gelişmeleri aktarmakla kalmamış; aynı zamanda havacılığın Osmanlı ordusundaki geleceği, potansiyeli ve toplumsal karşılığı üzerine düşünsel bir tartışma zemini de sunmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında ordu-modernizasyon ilişkisi bağlamında tayyarelerin sadece teknik bir araç değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel bir atılımın simgesi haline geldiği görülür. Bu bağlamda Zafer Gazetesi'nin 2. sayısında yayımlanan ve Erkân-ı Harb Kaymakamlarından Süreyya Bey tarafından kaleme alınan "Osmanlıların Büyük Bir İstikbali de Tayyarelerdir"³³ başlıklı makale, dönemin bu yeni teknolojiyi nasıl kavradığını göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

Süreyya Bey, yazısına tayyarelerin artık masalsı birer hayal olmaktan çıkıp, askeri gerçekliğin vazgeçilmez unsurları hâline geldiğini belirterek başlar. Bu yaklaşım, havacılığın yalnızca teknik değil, aynı zamanda zihni bir dönüşümün işareti olduğunu ortaya koyar. Geçmişte çocukların hayal dünyasına ait olan uçma fikri, artık "vatanın muhafaza-i hukuku" için zaruri bir ihtiyaç olarak değerlendirilmekte, bu da tayyareciliğin Osmanlı askeri zihniyetinde geçirdiği kırılmayı açıkça göstermektedir.

Süreyya Bey'in yaklaşımına göre tayyare, yalnızca bir keşif aracı değil; savaş alanında Osmanlı askerine göz, kulak ve kanat olacak bütünleşik bir harp unsurudur. Yazıda, Osmanlı ordusunun bu alanda acilen adım atması gerektiği vurgulanırken, Almanya ve Fransa'nın bu teknolojiye

³³ Süreyya Bey, "Osmanlıların Büyük Bir İstikbali de Tayyarelerdir," *Zafer Gazetesi*, no. 2 (21 Mart 1912): 13–15.

yaptığı yatırımlar örnek gösterilir. Almanya'nın 600 bin, Fransa'nın 350 bin franklık bütçeleri ve bu harcamaların halk desteğiyle, "İlane-i Milliye" kampanyaları yoluyla karşılanması, Osmanlı'da da benzer bir toplumsal bilinç oluşturulması gerektiği fikrine bağlanır. Bu yönüyle yazı, tayyareciliği yalnızca bir askerî strateji değil, aynı zamanda bir millî görev olarak görülür.

Makalenin en özgün taraflarından biri, hava savaşının pasif bir gözlem faaliyeti olmanın ötesinde aktif bir taarruz unsuru hâline geldiği yönündeki sezgisel tespittir. Süreyya Bey, tayyarelerin yalnızca istihbarat toplamayacağını; aynı zamanda düşman karargâhlarına süratle ulaşarak bomba bırakabileceğini ve ciddi tahribata neden olabileceğini belirtir. Bu görüş, havacılığın henüz emekleme aşamasında olduğu bir dönemde, hava gücünün doğrudan savaşın kaderini tayin edecek bir kuvvete dönüşeceğini öngören önemli bir stratejik farkındalığa işaret eder.

Yazı aynı zamanda tayyarecilik mesleğine dair karakter ve disiplin vurgusu bakımından da dikkat çekicidir. Süreyya Bey, bu alanda görev alacak subayların genç, atik ve cesur olmaları gerektiğini vurgulayarak, tayyareciliği fiziksel yeterliliğin ötesinde bir fedakârlık mesleği olarak çerçeveleştirir. Bu bağlamda yazı, tayyareciliğin henüz kurumsal altyapısı oluşmamışken bile, bir idealleştirme süreci üzerinden şekillendiğini gösterir.

Son olarak Süreyya Bey'in çağrısı, yalnızca askerî erkâna değil, tüm kamu görevlilerine yöneltilmiştir. Altı aylık maaşın tayyare fonuna bağışlanması önerisi, tayyareciliğin bir reform değil, topyekûn bir millî seferberlik olarak görülmesi gerektiğini savunur. Böylece havacılık, yalnızca savaş alanında değil, toplumsal bilinç düzeyinde de bir "istikbal meselesi" hâline gelir.

Zafer Gazetesi'nin 2. sayısında Süreyya Bey'in tayyareyi bir millî ideal olarak konumlandıran vizyoner yaklaşımından sonra, gazetenin 3. sayısında yayımlanan "Tüfenk Atışına Maruz Bir Tayyare"³⁴ başlıklı yazı, havacılık üzerine Osmanlı askerî çevrelerinde oluşan fikirlerin bu kez sahadaki pratiklerle sınındığını gösteren dikkat çekici bir metindir. Erkân-ı Harbiye Mektebi Müdürü Celil Bey tarafından kaleme alınan bu yazı, Trablusgarp Savaşı bağlamında gerçekleşen gerçek bir tayyare saldırısının hem teknik hem taktik yönlerini değerlendiren ilk elden bir askerî gözlemdir.

Celil Bey'in anlatımı, sıradan bir gazete haberinin ötesinde, bir harp akademisi raporu ciddiyetindedir. Yazıda, İtalyan kuvvetlerine ait bir tayyarenin sabah saat 08.00 civarında Osmanlı mevzilerine yaklaşarak bombalama girişiminde bulunduğu, ancak yerden açılan yoğun tüfek ateşi sonucu görevini tamamlayamadan geri çekildiği aktarılır. Uçağın pilotunun yaralandığı belirtilerek, bu olay üzerinden hava saldırılarının etkinliğine dair sorgulayıcı bir yaklaşım geliştirilir. Celil Bey'in bu gözlemi, erken dönem hava harekâtlarının pratik sınırlarını gözler önüne sererken, Osmanlı ordusunun bu yeni teknolojiyi ne denli dikkatle izlediğini de ortaya koyar.

Yazının özellikle ikinci kısmı, dönemin teknik olanaklarını değerlendiren mukayeseli bir analizle zenginleşir. Celil Bey, Almanya'daki bazı deneysel çalışmalara atıf yaparak, tayyarelerin taşıyabildiği bomba miktarının sınırlılığına dikkat çeker. Sahra topraklarının bir mermisinin 2000 metrekairelik bir alanı etkileyebildiğini, buna karşılık tayyarelerin 1–2 kilogramlık bombalarla ancak 50–100 metrekairelik sınırlı bir etki sahası yaratabildiğini ifade eder. Bu karşılaştırma, dönemin Osmanlı askeri zihniyetinde tayyarelerin henüz "asıl" silah değil, tamamlayıcı bir unsur

³⁴ Celil Bey, "Tüfenk Atışına Maruz Bir Tayyare," *Zafer Gazetesi*, no. 3 (28 Mart 1912): 25–27.

olarak görüldüğünü göstermektedir. Hava gücü, bu bağlamda, stratejik olarak önemli ama henüz belirleyici olmayan bir rol üstlenmektedir.

Bununla birlikte, Celil Bey yazısında tayyareciliği tamamen dışlamaz. Aksine, bu araçların henüz olgunlaşmamış olduğuna dikkat çekerken, özellikle keşif, istihbarat ve gözlem faaliyetlerinde büyük faydalar sağlayabileceğini kabul eder. Bu durum, Osmanlı askeri çevrelerinde havacılığın geleceği hakkında hem temkinli hem de umutlu bir bakışın bir arada bulunduğunu göstermektedir. Tayyarîlik henüz “mükemmel alt silah” mertebesine ulaşmamıştır; fakat potansiyelini inkâr etmek de mümkün değildir.

Yazı, sadece teknik bir analizle sınırlı kalmayıp, savaş psikolojisine dair unsurlar da barındırır. İtalyan tayyarecilerinin beceri eksikliği ve teşkilat zafiyetlerine yapılan vurgular, Osmanlı kamuoyunun moralini yükseltmeyi hedefleyen bir anlatı stratejisinin izlerini taşır. Böylece yazı, sadece bilgi verici değil; aynı zamanda moral ve propaganda işlevi de taşıyan bir askeri basın örneğine dönüşür.

Zafer Gazetesi'nin 3. sayısında Celil Bey'in yazısıyla Trablusgarp sahasında tayyarelerin gerçek muharebe performansı değerlendirilmişken, aynı sayıda yayımlanan ve yazarı belirtilmeyen “Tayyareler ve Süvari”³⁵ başlıklı yazı, bu defa havacılık teknolojisinin klasik kara kuvvetleri üzerindeki etkisini entelektüel bir düzlemde tartışan çarpıcı bir metin olarak öne çıkar. Bu yazı, Osmanlı askeri bürokrasisinin sadece yeni teknolojileri tanımakla yetinmediğini, aynı zamanda bu yenilikleri mevcut askerî sistemle nasıl uyumlu hâle getireceğini sorgulayan analitik bir zihniyetin ifadesidir.

Yazının merkezinde şu temel soru yer alır: “Kabili sevk balonlar ve tayyareler, süvarinin bugüne kadar haiz olduğu kıymet ve ehemmiyeti ortadan kaldırır mı?” Yazar, bu soruya doğrudan bir retle yaklaşır. Tayyarelerin keşif ve gözlem alanındaki yetkinliğini kabul etmekle birlikte, süvarinin savaş alanındaki çok yönlü işlevlerini henüz ikame edebilecek bir teknoloji seviyesine ulaşmadığını savunur. Bu yaklaşım, dönemin Osmanlı askeri entelijansiyasının teknolojiyi mutlak bir ikame unsuru değil, tamamlayıcı bir kapasite olarak gördüğünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Yazıda, Fransa'da tayyare eğitimi almış Osmanlı subaylarından Kenan Bey'in görüşlerine atıfla, süvari ve tayyare kıyaslamasının yalnızca keşif ve maliyet gibi dar parametrelerle yapılamayacağı belirtilir. Zira süvari birlikleri sadece düşman tespit etmekle görevli değildir; aynı zamanda düşman karakollarına sızmak, ikmal hatlarını bozmak, geri çekilen düşmanı takip etmek, piyade hareketini kolaylaştırmak, topçuya mühimmat ulaştırmak ve muharebe sonrası kaçan düşmanı dağıtmak gibi çok yönlü ve dinamik görevler üstlenir. Bu bakımdan yazı, süvari sınıfının yalnızca bir taktik unsur değil, aynı zamanda bir operasyonel esneklik sağlayıcısı olduğunu ortaya koyar.

Yazar, tayyarelerin belirli koşullarda (özellikle yüksek irtifadan yapılan keşiflerde ve sınırlı bombalama faaliyetlerinde) faydalı olduğunu kabul eder. Ancak bu araçların zayıf isabet oranları, hedef tayinindeki zorluklar ve mesafe tahminindeki belirsizlikler nedeniyle doğrudan taarruz kapasitesinin oldukça sınırlı olduğunu vurgular. Bu görüş, tayyarelerin henüz stratejik sonuç doğurabilecek bir silah olmaktan uzak olduğunu ifade eden temkinli bir yaklaşımı temsil eder.

³⁵ “Tayyareler ve Süvari,” *Zafer Gazetesi*, no. 3 (28 Mart 1912): 30–32.

Yazının teknik açıdan en dikkat çekici bölümlerinden biri, tayyarelerin mühimmat taşıma kapasitesiyle ilgili kısımdır. Burada, uçağa yüklenen fazladan ağırlığın manevra kabiliyetini düşüreceği, isabet hassasiyetini azaltacağı ve tayyarenin düşman ateşi karşısında savunmasız kalmasına yol açacağı belirtilir. Ayrıca yazının sonunda, hava personelinin bireysel savunma silahlarının yalnızca düşman bölgesine düşmeleri durumunda işe yarayacak hafif silahlarla sınırlı olacağı ifade edilir. Bu yorum, tayyareciliğin henüz hem teknolojik hem de taktiksel olarak savunmasız bir alan olduğunu gözler önüne serer.

Zafer Gazetesi'nin önceki sayılarında havacılığın Osmanlı askerî düşüncesindeki yeri teknik, stratejik ve kurumsal düzeylerde tartışılmışken, gazetenin 5. sayısında yayımlanan ve dönemin önemli tayyarecilerinden, aynı zamanda istihkâm subayı olan Mülâzım-ı Evvel Tayyareci Yusuf Kenan tarafından kaleme alınan “Harb ve Harb-i Müstakbelde Tayyare ve Balonlar”³⁶ başlıklı yazı, bu tartışmalara hem derin felsefî hem de vizyoner bir boyut eklemektedir. Yusuf Kenan'ın kaleminden çıkan bu metin, yalnızca mevcut teknolojik durumu değerlendirmekle kalmaz; aynı zamanda savaşın geleceği, ahlâkı, iletişimi ve psikolojisi üzerine kapsamlı bir düşünsel çerçeve sunar.

Yazının dikkat çekici başlangıç noktası, modern savaş araçlarının insanlığı barışa mı, yoksa daha yıkıcı savaşlara mı sürüklediği yönündeki karşıt görüşleri tartışmaya açmasıdır. Bazı çevrelerin, savaşın dehşet verici gücünün insanlığı barışa mecbur bırakacağı yönündeki kanaatine karşı çıkan Yusuf Kenan, tarih boyunca her yıkıcı buluşun yeni savaşlara zemin hazırladığını ileri sürer. Barutun icadından zehirli gazlara kadar her yeni teknoloji, savaşın şiddetini azaltmak şöyle dursun, onu daha sistematik ve kapsamlı hâle getirmiştir. Bu yaklaşım, yazarın meselelere yalnızca teknik değil, tarihsel ve etik perspektiften de yaklaştığını gösterir.

Bu tarihsel realizmden hareketle Yusuf Kenan, tayyarelerin ve balonların gelecekteki harp anlayışını kökten değiştireceğini savunur. Bu araçların, yalnızca havadan gözlem ya da sınırlı bombardıman değil; aynı zamanda birer caydırıcılık unsuru olarak kullanılması gerektiğini belirtir. Eğer bir devlet, düşman başkentlerini ve karargâhlarını havadan vurabilecek bir hava filosuna sahipse, bu kuvvet sadece bir saldırı değil, aynı zamanda bir psikolojik baskı mekanizması hâline gelir. Bu durumda hava üstünlüğü, salt teknik bir üstünlük değil; aynı zamanda stratejik bir dayatma aracıdır.

Yusuf Kenan'ın kullandığı anlatım dili, yalnızca mühendislik bakışı değil, aynı zamanda bir “savaş estetiği” duygusunu da yansıtır. Gökyüzünde süzülen tayyareler ve balonlar, yazıda adeta bir “cehmi inşa” (yani cehennemî sahneye koyan birer göksel tehdit) olarak resmedilir. Klasik meydan savaşlarının toz-topraklı çarpışmalarının yerini, yukarıdan gelen ani ve yıkıcı saldırıların aldığı, moral gücü çökerten yeni bir harp biçimi tasvir edilir. Bu noktada Yusuf Kenan, savaşın sadece alanlar ve cephelerde değil, zihinsel ve duygusal düzeyde de yeniden şekilleneceğini hissettirir.

Makalenin bir diğer dikkate değer boyutu ise iletişim sistemlerinin tayyareler aracılığıyla geçirdiği dönüşümdür. Telsiz telgraf sistemlerinin hava araçlarıyla entegre çalışması, savaşın idaresinde yeni bir organizasyonel mantığın ortaya çıktığını gösterir. Artık komutanlar savaş alanını yalnızca yerden değil, havadan da denetleyebilir; emir-komuta zinciri daha hızlı,

³⁶ Yusuf Kenan, “Harb ve Harb-i Müstakbelde Tayyare ve Balonlar,” *Zafer Gazetesi*, no. 5 (11 Nisan 1912): 52–53.

kapsamlı ve merkezi hâle gelir. Bu yapı, modern savaşlarda “havadan strateji” fikrinin ilk düşünsel izlerini taşır.

Genel çerçevede Yusuf Kenan’ın yazısı, Osmanlı havacılığının yalnızca teknolojik bir açılım değil, aynı zamanda düşünsel bir atılım olarak da kavrandığını gösterir. Yazının özü, savaşın geleceğinin gökyüzünde belirleneceğİ; düşmanın sürekli bir hava baskısı altında tutulmasının hem stratejik üstünlük hem de psikolojik zafer için vazgeçilmez olduğu düşüncesidir. Bu, Osmanlı subayları arasında havacılığa dair oluşan entelektüel farkındalığın ne kadar ileri düzeyde olduğunu da açıkça ortaya koyar.

Zafer Gazetesi’nin önceki sayılarında tayyareler üzerine yapılan değerlendirmeler stratejik, teknik ve psikolojik yönleriyle geniş bir yelpazede şekillenmişken, gazetenin 6. sayısında yayımlanan ve yazarı belirtilmeyen “Tayyareler Hakkında Mülâhazat-ı Umumiye”³⁷ başlıklı makale, özellikle istikşaf (keşif) ve haberleşme işlevleri üzerinden tayyarelerin operasyonel kabiliyetlerini tartışmaya açar. Bu yazı, Osmanlı askerî entelijansiyasının tayyare teknolojisine yalnızca teknik bir merakla değil, aynı zamanda taktik ve lojistik bir bütünlükle yaklaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yazının başında, tayyarelerin ancak bu vasıtalarla tam anlamıyla hâkim olan, cesur ve eğitimli personelce etkin şekilde kullanılabileceğİ ifade edilir. Özellikle istikşaf görevi üstlenen tayyarecilerin karşılaştığİ tehlikeler – düşman bölgesine düşme, vurulma ya da esir alınma – detaylı biçimde ortaya konur. Ancak yazar bu tehlikelerin yalnızca tayyarecilere mahsus olmadığını, savaşın tüm unsurlarının benzer risklerle karşı karşıya olduğunu belirterek, tayyareci figürünü romantize eden aşırı yaklaşımlara karşı temkinli bir duruş sergiler.

Makalenin temel tartışma başlıklarından biri, tayyarelerin süvari sınıfının görev alanlarını ne ölçüde devralabileceğİ sorusudur. Düşman hatlarının gerisine sızma, gözlem ve istihbarat toplama gibi klasik süvari görevleri örneklenerek, bu alanlarda tayyarenin daha hızlı ve kapsamlı gözlem yapabildiğİ ifade edilir. Buna karşın, tayyarelerin mühimmat taşıma ve isabetli bombalama konusunda henüz yeterli verimliliğe ulaşmadığİ da açıkça vurgulanır. Bu nedenle yazı, tayyareyi süvari sınıfının mutlak bir alternatifi değil, tamamlayıcı ve bazı yönlerden üstün fakat henüz sınırlı bir araç olarak konumlandırır.

Yazının özgün katkılarından biri, tayyarelerin keşif bilgilerini komuta kademesine ulaştırmadaki sorunlara dikkat çekmesidir. Elde edilen gözlem verilerinin zamanında ve doğru biçimde komutanlara iletilmemesi durumunda bu bilginin operasyonel bir değere dönüşemeyeceğİ belirtilir. Telsiz, telefon, motosiklet gibi araçlar bu sorunu aşmak için önerilse de sahada bu iletişim araçlarının yeterince etkin kullanılmadığİ ifade edilir. Özellikle telsiz sistemlerinin tayyarelerle entegrasyonunun henüz başlangıç aşamasında olduğu gözlemlenir. Bu tespit, tayyarenin yalnızca uçuş kabiliyetine değil, entegre haberleşme altyapısına da ihtiyaç duyduğunu gösteren önemli bir farkındalıktır.

Tayyarelerin hangi saatlerde, hangi görevler için daha elverişli olduğu konusundaki analizler ise yazının teknik açıdan en dikkate değİr bölümlerindendir. Sabah saatlerinde, özellikle gün doğumu sırasında yapılan uçuşların düşman birliklerinin gece boyunca gerçekleştirdiğİ mevzi değişikliklerini tespit etmek açısından daha verimli olduğu; kamp ateşlerinin gözlenmesinin bu

³⁷ “Tayyareler Hakkında Mülâhazât-ı Umûmiyye,” *Zafer Gazetesi*, no. 6 (18 Nisan 1912): 66–67.

hareketlerin izlenmesini kolaylaştırdığı ifade edilir. Gündüz keşifleri ise düşman ordusunun yürüyüş yönü ve yeni birliklerin cepheye iltihakı gibi kritik bilgilerin elde edilmesini hedefler.

Son olarak, tayyarelerin yalnızca düşmanı gözlemlemekle kalmayıp, komutanla maiyetindeki birlikler arasında bir iletişim hattı kurma potansiyeline sahip olduğu vurgulanır. Bu yönüyle tayyare, bir gözlem aracı olmanın ötesine geçerek savaşın karar alma süreçlerinde belirleyici olabilecek bir stratejik iletişim platformu olarak düşünülmektedir.

Zafer Gazetesi'nin 7. sayısında "Askeri Tayyarecilerin Suret-i Ahz ve Tedariği"³⁸ başlığı ile bir başka yazı mevcuttur. Mülâzım-ı Evvel Ferid'in kaleme aldığı bu yazı, tayyareciliğin Osmanlı ordusunda nasıl konumlandırılması gerektiğine dair temel bir tartışmayı gündeme getirir: Bu alan, başlı başına bir askerî ihtisas sahası mıdır, yoksa başka görevlerin yanında yürütülebilecek ikincil bir işlev mi? Ferid, bu sorunu yalnızca teknik bir mesele olarak değil, aynı zamanda bir zihniyet problemi olarak görür. Yazara göre, zabıt sınıfının tayyareciliğe yaklaşımı, Osmanlı hava kuvvetlerinin geleceğini doğrudan şekillendirecektir.

Ferid, tayyareciliğin toplum nezdinde abartılı bir şekilde kahramanlık ve gösterişle özdeşleştirildiğini, tayyarecilerin yarı cambaz, yarı efsanevi figürler olarak görüldüğünü eleştirir. Ona göre bu algı gerçekçi değildir; tayyare, gösteri aracı değil, kullanımı teknik bilgi gerektiren bir askerî vasıttır. Uçakları, süslü birer "aspur" yerine otomobil gibi işlevsel makineler olarak değerlendirmek gerektiğini savunur.

Yazar, bu düşüncesini eğitim modeliyle destekler. Her subayın tayyare kullanmayı öğrenmesini önerir; bu eğitimin merkezî birliklerde verilmesi, zabıtların üç uçuş denemesinden sonra birliklerine dönüp düzenli manevralara katılması gerektiğini belirtir. Bu sayede, harp anında her subayın tayyare kullanabilecek donanımına sahip olması hedeflenir. Ayrıca, tek tip uçakla sınırlı kalmamak, hem monoplan hem de biplan türlerinde uzmanlaşmak gerektiğini vurgular. Bu yaklaşım, Ferid'in modern, çok yönlü ve esnek bir tayyarecilik eğitimi anlayışını benimsediğini gösterir.

Zafer'in 13. sayısında Tayyareci Kenan imzasıyla "Tayyarecilik"³⁹ başlığıyla yayımlanan yazı, havacılığın askerî alandaki tarihsel seyrini, teknik gelişim sürecini ve uygulamadaki sınırlılıklarını ayrıntılı biçimde analiz eder. 1897'de Fransız mühendisi Clément Ader'in çalışmalarını başlangıç noktası alan yazar, Fransa hükümetinin Ader'in tayyaresine gösterdiği ilginin, havacılığın top ve tüfekten daha önemli bir savaş unsuru olabileceğine dair ilk stratejik sezgilere işaret ettiğini belirtir. Ancak tayyarenin yalnızca 300 metre kadar havada kalabilmesi üzerine devlet desteğinin geri çekilmesi, teknik başarının yanı sıra siyasi ve askerî kararlılığın da hava gücü doktrinlerinin şekillenmesinde belirleyici olduğunu ortaya koyar.

1906'dan itibaren Yüzbaşı Ferber ve Santos Dumont'un öncülüğünde havacılığın yeniden ivme kazandığını belirten Kenan, bu dönemdeki temel problemin motor teknolojisi olduğunu vurgular. Uçakların yüksek irtifalara çıkamaması ve uzun süre havada kalamaması, onları savaşta kullanılamaz hâle getirmiştir. Kenan'a göre bir tayyarenin askerî anlamda kullanılabilir olması için en az 1000–1500 metreye çıkması ve birkaç saat havada kalması gerekir. Bu teknik eşik, 1910'a dek tam anlamıyla aşılamamıştır.

³⁸ Ferid, "Askerî Tayyarecilerin Suret-i Ahz ve Tedâriki," *Zafer Gazetesi*, no. 7 (25 Nisan 1912): 86.

³⁹ Kenan, "Tayyarecilik," *Zafer Gazetesi*, no. 13 (6 Haziran 1912): 169–170.

Yazının odak noktası, tayyarelerin savaş alanındaki işlevlerinin sınırlandırılmasıdır. Kenan, bombardıman gibi hassas görevlerin mevcut uçuş hızlarıyla başarıyla icra edilemeyeceğini, dolayısıyla tayyarelerin bu tür taarruz görevleri için uygun olmadığını ifade eder. Bunun yerine, tayyarelerin keşif ve gözlem faaliyetlerinde oldukça etkili olabileceğini vurgular. Bu değerlendirme, Osmanlı askerî çevrelerinde tayyarelerin öncelikle bir istihbarat ve denetim aracı olarak görüldüğünü gösterir.

Kenan'a göre büyük hedeflere bomba bırakmak teorik olarak mümkün olsa da bu durum tayyarecinin düşman ateşi altına girmesi anlamına geldiğinden ciddi risk taşır. Yazının sonunda yer alan bu ihtiyatlı yorum, dönemin Osmanlı havacılık düşüncesinin saldırıdan çok gözetleme ve savunma odaklı olduğunu yansıtır.

Tayyareci Kenan, 14. sayıda "Tayyarecilik" yazısına devam etmektedir. Kenan, bu sayıdaki yazısında Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyan tayyarecilerin gerçekleştirdiği keşif ve bombalama faaliyetlerini ayrıntılı örneklerle inceleyerek, havacılığın savaş alanındaki işlevlerini ve teknik sınırlarını tartışır. Özellikle İtalyan subay Rus'un Trablus'taki görevleri üzerinden yapılan değerlendirmeler, erken dönem hava harekâtlarının askeri açıdan nasıl sonuçlar doğurduğunu somut verilerle ortaya koyar.

Rus'un gözlemlerine göre tayyarelerin keşif kabiliyeti etkili sonuçlar vermektedir; ancak bombalama görevleri yüksekten atış nedeniyle istenen tahribatı yaratamamaktadır. 1000 metre civarındaki irtifadan bırakılan bombaların çoğu hedefe varmadan kumların içine gömülmemekte, yüzeyde herhangi bir zarar oluşturmamaktadır. Bu durum, havadan bombardımanın henüz teknik olarak yeterince gelişmediğini ve saldırı açısından sınırlı kaldığını gösterir. Buna karşın, yüksek irtifada uçan tayyarelerin düşman ateşine karşı büyük ölçüde korunduğu da ifade edilir. Rus'un verdiği bilgiye göre, iki bin tüfek atışından yalnızca üç ya da dört tanesi uçağa isabet etmiş, bunlar da kayda değer bir hasara yol açmamıştır. Bu veri, hava araçlarının dönemin kara savunma sistemlerine karşı üstünlüğünü ve görece güvenliğini ortaya koyar. Kenan, bu durumu hem bir avantaj hem de gelişmesi gereken bir taktiksel denge noktası olarak değerlendirir.

Yazının dikkat çeken bir diğer örneği, 31 Ocak 1912'de Tobruk'ta gerçekleştirilen bombardıman denemesidir. İtalyan sivil tayyareci Gezip Rus ve Yüzbaşı Montu'nun katıldığı bu görevde, Osmanlı birliklerine bomba atmak üzere alçaktan uçmak zorunda kalmaları onların savunmasız kalmasına yol açar. Tayyarenin kanatlarının isabet alması, Montu'nun yaralanması ve motorun arızalanması neticesinde zorunlu iniş gerçekleştirilmesi, havadan saldırıların ancak alçak irtifada etkili olabileceğini; fakat bu irtifada da tayyarelerin ciddi risk altında olduğunu gösterir. Bu örnek, dönemin hava taarruz kapasitesinin henüz hem teknik hem stratejik olarak olgunlaşmadığını kanıtlar.

17. sayıda yer alan "Askerî Balon Tecrübesi"⁴⁰ başlıklı yazı, Osmanlı ordusunun modern hava keşif araçlarıyla ilk ciddi temaslarından biri olan bağlı balon uygulamasını Edirne'deki bir tatbikat üzerinden değerlendirir. Yazının girişinde, Avrupa devletlerinde uzun süredir kullanılan balonların Osmanlı ordusuna geç entegre edilmiş olması eleştirilirken, II. Meşrutiyet sonrasında bu alanda yaşanan ilerlemeye dikkat çekilir. Balon kullanımı, yalnızca askerî değil, aynı zamanda medenî bir ilerleme olarak sunulur. Edirne'deki tecrübe sahneleri detaylı biçimde aktarılır. Bir araba üzerine yerleştirilen balon, önce 250–300 metreye, ardından 500 metreye kadar yükseltilir. Bu başarı hem askerî personel hem de halk tarafından alkışlarla karşılanır. Gözlem

⁴⁰ A. R., "Askerî Balon Tecrübesi," *Zafer Gazetesi*, no. 17 (4 Temmuz 1912): 242–243.

faaliyetiyle birlikte yapılan gösteri, teknik bir deneyin ötesinde toplu bir moral tatbikatına dönüşür.

Yazının devamında, Meşrutiyet sonrası Osmanlı ordusundaki eğitim seviyesinin yükseldiğı ve disiplinin arttığı belirtilir. Topçu birliklerinin performansı, flamacıların haberleşme becerisi ve okuma-yazma bilmeyen erlerin eğitilmesi gibi örneklerle ordunun genel gelişim çizgisi övölür. Balon, bu çerçevede sadece bir hava aracı değil, aynı zamanda yeni askerî kültürün ve eğitimin bir parçası olarak ele alınır. Sonunda ise Trablusgarp cephesinden gelen bir mektup yer alır. Bu mektup, Osmanlı askerlerinin moralinin yüksek olduğunu ve İtalyan balonlarının sahada ciddi bir etkisi olmadığını bildirir. İtalyanların balonlarla bomba yerine propaganda broşürleri attığı, bu nedenle asıl etkilerinin fiziksel değil, sembolik olduğu ifade edilir. Bu bölüm, Osmanlı askerî basınının propaganda işlevine dair ipuçları taşır.

6. Sonuç

Osmanlı askerî basını, 20. yüzyılın başlarında gelişen havacılık teknolojisine kayıtsız kalmamış; bu alanı yalnızca teknik bir yenilik olarak değil, stratejik bir dönüşüm sahası olarak görmüştür. Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi'nde yer alan yazılar, sadece bilgi aktarmaya değil, aynı zamanda dönemin askerî zihniyetini dönüştürmeye yönelik bir işlev de üstlenmiştir. Bu yazılarda, havacılık araçları detaylı biçimde tanıtılmış; onların savaşın seyrine etkileri üzerine teknik, taktik ve moral düzeyde tartışmalar yürütölmüştür.

Donanma Mecmuası'nın sayfalarında zeplinlerden bağı balonlara, torpido taşıyıcı tayyarelerden keşif uçaklarına kadar pek çok unsur detaylandırılmış, bu unsurların Osmanlı Donanması'na nasıl entegre edilebileceğı konusu ele alınmıştır. Yazılar, yalnızca mevcut teknik kapasiteye dair bir panorama sunmakla kalmamış; aynı zamanda Osmanlı ordusunun geleceğı üzerine fikir yürötmüş, öneriler getirmiştir. Böylece Donanma Mecmuası, dönemin askerî modernleşme tartışmalarının merkezinde konumlanmıştır. Havacılık, yalnızca gözlem ve keşif için değil, taarruz kabiliyetinin artırılması, düşman hatlarının psikolojik olarak zayıflatılması ve savaşın seyrine yön verilmesi açısından da ele alınmıştır. Mecmua, bu bağlamda okuyucusunu bilgilendirmekle kalmamış; onu ikna etmeye, yönlendirmeye ve modern savaşın doğasına dair yeni bir bilinç inşa etmeye çalışmıştır.

Zafer Gazetesi ise özellikle havacılığın toplumsal ve ideolojik boyutlarını öne çıkarmıştır. Gazete yazarları, havacılığı yalnızca teknik bir gelişme olarak değil, aynı zamanda ulusal onur, bağımsızlık ve çağdaşlık idealleriyle ilişkilendirmiştir. Tayyareye sahip olmanın, Batı'ya karşı teknik üstünlük değilse de eşitlik sağlamaya yönelik bir adım olduğu fikri kuvvetle işlenmiştir. Süreyya Bey'in millî duyarlılıkla kaleme aldığı yazılar, Osmanlı halkını tayyareciliğe destek vermeye çağırırken; Kenan Bey ve Celil Bey gibi yazarlar, gençlerin bu alana ilgisinin artırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yönüyle gazete, bir teknolojiyi tanıtmaktan çok daha fazlasını yapmış; onu sosyal bilinç, millî gurur ve modernleşme sürecinin sembolü olarak sunmuştur.

İki yayın organı birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı basınının havacılık meselesine yaklaşımı çok katmanlı bir karakter taşımaktadır. Sadece araçların teknik kapasitesiyle ilgilenmekle yetinilmeyip, bu araçların Osmanlı ordusunun yapısal dönüşümüne katkıda bulunma potansiyeli de tartışılmıştır. Havacılık, bu metinlerde bir gelecek vizyonunun parçası olarak tahayyöl edilmiş, modern savaşın kaçınılmaz unsuru olarak görölmüştür. Aynı zamanda bu teknolojiyle kurulan ilişki, Batı karşısında geri kalmışlık hissini aşmanın ve yeni bir askerî özne inşa etmenin yolu olarak da değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, Donanma Mecmuası ve Zafer Gazetesi'nde yayımlanan havacılık yazıları, dönemin askerî modernleşme sürecine dair önemli bir zihinsel yönelimi yansıtmaktadır. Bu metinler, havacılığın yalnızca teknik boyutuna değil; stratejik, toplumsal ve ideolojik boyutlarına da ışık tutmuş, Osmanlı Devleti'nin hem savunma anlayışını hem de ulusal kimlik inşasını yeniden şekillendirme çabasına katkı sağlamıştır. Böylece Osmanlı askerî basını, havacılığı bir askerî gereklilik olduğu kadar, tarihsel bir sorumluluk alanı olarak da değerlendirmiştir. Bununla birlikte, bu yazılarda dile getirilen görüş ve önerilerin daha sonraki süreçte ne ölçüde uygulama alanı bulduğu ve hangi tarihlerde somut karşılık bulduğu sorusu ayrı bir araştırmanın konusunu teşkil edebilir. Bu yönüyle çalışma, ileride yapılacak araştırmalara zemin hazırlayan bir başlangıç niteliğindedir.

Kaynakça

- "Tayyareler Hakkında Mülâhazât-ı Umûmiyye." *Zafer Gazetesi*, no. 6 (18 Nisan 1912): 66–67.
- "Tayyareler ve Süvari." *Zafer Gazetesi*, no. 3 (28 Mart 1912): 30–32.
- A. R. "Askerî Balon Tecrübesi." *Zafer Gazetesi*, no. 17 (4 Temmuz 1912): 242–243.
- Ahmet Vahit. "Bahri Tayyareler." *Donanma*, no. 49 (28 Haziran 1914): 3–4.
- Ali Rıza Seyfi. "Sefain-i Harbiye-i Havaiye: Harb – Tayyareler." *Donanma*, no. 24 (Kanun-ı Sani 1327): 2114–2119.
- Ali Rıza Seyfi. "Sefain-i Harbiye-i Havaiye: Harb Balonları – Tayyareler." *Donanma*, no. 22 (Kanun-ı Evvel 1327): 2023–2030.
- Celil Bey. "Tüfenk Atışına Maruz Bir Tayyare." *Zafer Gazetesi*, no. 3 (28 Mart 1912): 25–27.
- Ferid. "Askerî Tayyarecilerin Suret-i Ahz ve Tedârîki." *Zafer Gazetesi*, no. 7 (25 Nisan 1912): 86.
- Kansu, Yavuz, Sermet Şensöz ve Yılmaz Öztuna. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*. Ankara: Havacılık Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 1997.
- Kenan. "Tayyarecilik." *Zafer Gazetesi*, no. 13 (6 Haziran 1912): 169–170.
- Köksal, Orhan. "Osmanlı Devleti'nde Balon ve Tayyare Uçuşları (1798–1912)." *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*. Ed. Mikail Kolutek vd. Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.
- Kurter, Ajun. *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*. Cilt 1 (1910–1914). Ankara: Havacılık Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, 2009.
- M. A. "Bağlı Balonlar." *Donanma*, no. 112 (15 Teşrin-i Evvel 1331): 1014–1015.
- M. B. İdris. "Sac Tayyareler." *Donanma*, no. 84 (8 Mart 1915): 573–574.
- M. B. İdris. "Tayyare-Alt Taarruz." *Donanma*, no. 97 (10 Haziran 1915): 780–782.
- M. B. İdris. "Zeplinler." *Donanma*, no. 80 (8 Şubat 1915): 508–510.
- M. Burhaneddin. "Tayyarenin Menâkıb-ı İhtirâ." *Donanma*, no. 64 (12 Teşrin-i Evvel 1914): 247–249.
- M. Burhaneddin. "Zeplinler ve Kâbil-i Sevk Balonları." *Donanma*, no. 66 (2 Teşrin-i Sâni 1914): 284–286.
- Özal, İlkin Başar. *Kısa I. Dünya Savaşı Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Süreyya Bey. "Osmanlıların Büyük Bir İstikbali de Tayyarelerdir." *Zafer Gazetesi*, no. 2 (21 Mart 1912): 13–15.
- Yalçın, Osman. "Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşına Etkisi." *Atatürk Yolu Dergisi*, no. 59 (2016): 181–236.
- Yeni, Mustafa. "Hava Kuvvetleri." *Osmanlı Askerî Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri (1792–1918)*. Ed. Gültekin Yıldız. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Yusuf Kenan. "Harb ve Harb-i Müstakbelde Tayyare ve Balonlar." *Zafer Gazetesi*, no. 5 (11 Nisan 1912): 52–53.

Yazar(lar) / Author(s)

Prof. Dr. İrşad Sami Yuca 
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş-Türkiye.
e-posta: s.yuca@alparslan.edu.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 27. 10. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 25. 11. 2025
Yayın tarihi-Date of publication: 30. 11. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared their compliance with ethical principles during the preparation of the work.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks



Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License



Cumhuriyet Dönemi Popüler Tarih Yazımında Malazgirt Zaferi: Enver Behnan Şapolyo Örneği

Öz

Bu çalışma, Cumhuriyet Dönemi'nde popüler tarih yazımının karakteristik özelliklerini Malazgirt Zaferi örneği üzerinden inceleyerek devrin önemli bir popüler tarih yazarı olan Enver Behnan Şapolyo'nun tarih anlayışını, anlatı üslubunu ve tarihsel olgulara yaklaşımını kapsamlı biçimde değerlendirmektedir. Cumhuriyet'in erken yıllarında tarih yazımı, ulusal kimliğin inşasında stratejik bir eğitim ve propaganda aracı olarak kullanılmış; bu süreçte tarihsel olayların yeniden yorumlanması, toplumsal hafızanın şekillendirilmesi ve milli bilincin güçlendirilmesi özel bir önem kazanmıştır. Şapolyo, akademik tarihçiliğin katı sınırlarını aşan, geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyen bir popüler tarihçi olarak öne çıkmış; eserlerinde hem didaktik bir anlatım kullanmış hem de kahramanlık ve milli birlik temalarını ön plana taşımıştır. Onun Malazgirt Zaferi'ni ele alış biçimi, Türk-İslam Sentezini besleyen söylemi ve idealize edici yaklaşımıyla Cumhuriyet tarih yazımındaki ideolojik yönelimleri açıkça yansıtır. Çalışma, Şapolyo'nun eserleri üzerinden popüler tarih yazımının anlatı yapısını, kaynak kullanımını, dilsel tercihlerinin işlevini ve tarihsel doğruluk düzeyini eleştirel bir çerçevede analiz ederek, bu yazım türünün milli kimlik inşasındaki rolünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Popüler Tarih, Enver Behnen Şapolyo, Malazgirt.

The Victory of Manzikert in Republican-era Popular Historiography: The Case of Enver Behnan Şapolyo

Abstract

This study examines the characteristic features of popular historiography during the Republican period through the example of the Battle of Manzikert, evaluating Enver Behnan Sapolyo's understanding of history, narrative style, and approach to historical events. In the early years of the Republic, historiography was seen as a strategic tool in shaping national identity, and the reinterpretation of historical events for public consciousness became increasingly significant. Sapolyo emerged as a popular historian who transcended the boundaries of academic historiography, aiming both to inform broader audiences and to reinforce national sentiment. His treatment of the Battle of Manzikert, marked by strong heroic themes and an emphasis on the Turkish-Islamic synthesis, clearly reflects the ideological currents guiding Republican-era historical narratives. The study critically analyzes the narrative structure, source preferences, linguistic strategies, and degree of historical accuracy in Sapolyo's works. Ultimately, the example of Sapolyo illustrates how popular historiography in the Republican period operated as an influential instrument in constructing and legitimizing national identity.

Keywords: Republic Era, Popular History, Enver Behnan Sapolyo, Manzikert.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Yuca, İrşad Sami. Cumhuriyet Dönemi Popüler Tarih Yazımında Malazgirt Zaferi: Enver Behnan Şapolyo Örneği". *Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (Kasım 2025), 152-159.

1. Giriş

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de tarih yazımı, yalnızca akademik çevrelerin değil, aynı zamanda geniş toplum kesimlerinin de dikkatini çekmiş; özellikle popüler tarih yazımı, bu ilginin önemli bir boyutunu oluşturarak araştırmalarda üzerinde durulan dikkat çekici bir alan hâline gelmiştir. Popüler tarih yazımı, akademik tarihçiliğin katı sınırlarını aşarak tarihsel bilginin topluma aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiş olması tarihe senkretik bir katkı yapmıştır. Popüler tarih yazımı, akademik disiplinden farklı olarak daha geniş bir okur kitlesine ulaşmayı amaçlıyor olması tarihin akademik dokusunu zedeleyen lakin kitleler nazarında ise sevdiren bir renge bürünmüştür.¹ Bu nedenle üslup ve yöntem açısından akademik metinlerden daha esnek, anlaşılır ve sürükleyici bir tarz benimsenmektedir. Cumhuriyet’in erken döneminde tarih yazımı, ulus-devlet inşasının olmazsa olmazı bir ideolojik aracı olarak görülmüş ve popüler eserler bu resmî ideolojinin yayılmasına muntazam şekilde hizmet etmiştir. Özellikle tarih tezleri ve ders kitapları bu amaçla geniş toplum kesitlerine ulaşabilmiştir.

1930’larda geliştirilen Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi gibi milli eksenli yaklaşımlar, bilimsel niteliklerinden ziyade ideolojik hedefleriyle ön plana çıkmış, popüler tarih yayınlarında da etkisini güçlü bir şekilde göstermiştir.² Popüler tarih yazımının gelişiminde basın-yayın organlarının da büyük rolleri olmuştur. Dergiler, gazeteler ve daha sonra yayınevleri aracılığıyla geniş kitlelere hitap eden tarih anlatıları dinamik bir ortamda sürekli bir üretilebilmeyi ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte Halide Edib Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Ahmet Refik Altınay gibi isimler, Erken Cumhuriyet Dönemin’de popüler tarih yazımının edebiyat ile kesişen boyutlarını temsil etmişlerdir.

Popüler tarih yazımında milli kimlik inşasına vurgu yapan eserlerin konu olarak Selçuklu, Osmanlı ve Orta Asya Türk geçmişine nostaljik bir bakış zamanla güç kazanmıştır. Bu eğilim, özellikle 1950 sonrası çok partili dönemde belirginleşmiştir.³ 1950’lerden itibaren akademik tarihçilikle popüler tarih yazımı arasında daha belirgin bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Fuat Köprülü gibi akademik tarihçilerin çalışmaları daha metodolojik iken, Reşat Ekrem Koçu gibi isimlerin eserleri gazete ve dergi gibi gündelik yayınlanan süreli yayınlar ile daha geniş bir okur kitlesini hedeflemiştir. Koçu’nun “İstanbul Ansiklopedisi”, popüler tarih yazımının en dikkat çekici örneklerinden biridir. Bu çalışma, yalnızca akademik bir kaynak değil, aynı zamanda şehir kültürünün belleğini oluşturan popüler bir eserdir.⁴ 1980’lerden itibaren Türkiye’de tarih kitaplarına yönelik ilgi artmış, popüler tarih dergileri yaygınlaşmıştır. Bu dönemde Taha Akyol, İlber Ortaylı, Halil İnalcık gibi isimler akademik bilgiyi popüler dile uyarlayarak geniş kitlelere ulaşmayı başarmışlardır. Sonuç olarak Cumhuriyet Dönemi popüler tarih yazımı, resmi ideoloji ile toplumsal taleplerin kesiştiği bir alan olarak görülmeli; hem olumlu katkıları hem de eleştiriyi hak eden yönleriyle incelenmelidir.

¹ A. Ömer Türkeş, “Romana Yazılan Tarih”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, 2002, s. 166-213.; Ahmet Şimşek, “Tarihsel Romanın Eğitimsel İşlevi”, *Bilgi*, Sayı: 37, 2006, s. 65-80.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 269.

³ Ercan Karakoç &, Hülya U. Yıldırım, “Osmanlıdan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Milli Kimlik Üzerinde Etkisi”, *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 16/31, 2021, s. 31-52.

⁴ Edhem Eldem, “Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 2022, s. 36-43.

Popülerleşen tarih yazımı, yalnızca Reşad Ekrem Koçu'nun kaleminde değil, aynı zamanda Enver Behnan Şapolyo, Ahmed Refik Altınay, Ziya Şakir, İbrahim Hakkı Konyalı, Mükrimin Halil Yinanç, İsmail Hami Danişmend ve Osman Turan gibi başka isimlerin eserlerinde de güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Bu yazarlar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde tarihin toplumsal bir bilinç ve milli kimlik inşasında işlevsel bir araç olduğunu fark etmiş, bu nedenle tarih yazımını sadece akademik bir uğraş olarak değil, aynı zamanda ulusun geçmişini halkın zihninde yeniden kurma çabası olarak görmüşlerdir.⁵ Özellikle Şapolyo ve Altınay gibi yazarlar, tarihsel anlatılarını halkın anlayabileceği sade bir dille kurgulamış, kahramanlık, fetih, bağımsızlık ve İslam-Türk sentezi temaları etrafında güçlü bir milli bilinç üretmeyi amaçlamışlardır. Mükrimin Halil Yinanç ve Osman Turan ise hem akademik titizlik hem de milliyetçi bir tarih bilinciyle Selçuklu ve erken Türk-İslam tarihi üzerine çalışarak Cumhuriyet'in tarihsel köken arayışına entelektüel bir zemin sağlamışlardır. Bu yazarların ortak noktası, tarih yazımını ulusal ideolojinin bir tamamlayıcısı olarak görmeleri, tarihsel kişilikleri ve olayları idealize ederek Cumhuriyet'in kimlik politikalarını destekleyen bir tarih bilinci üretmeleridir. Böylece erken Cumhuriyet yıllarının popüler tarihçiliği, akademik tarih ile ideolojik hedefler arasında bir köprü kurmuş, halkın geçmişle bağını yeniden inşa eden kültürel bir misyon üstlenmiştir.⁶

2. Enver Behnan Şapolyo'nun Tarihçiliği ve Popüler Tarih Yazımına Katkısı

Tarihçi Enver Behnan Şapolyo, 1900 yılında İstanbul'da doğmuş, 1972 yılında Ankara'da vefat etmiştir. Tarihçi, araştırmacı, gazeteci, edebi özelliklerinin yanı sıra Cumhuriyet'in tanığı olan bir tarih öğretmenidir. Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinin tarih bilinci ve tarih öğretimi bağlamında önemli bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede onun tarih yazımı ve anlayışını ele almak, yalnızca bir bireyin akademik portresini çıkarmak değil, aynı zamanda Türkiye'de tarih disiplininin nasıl biçimlendiğini ve popüler tarih söyleminin nasıl şekillendiğini de açığa çıkarır. Şapolyo'nun eğitimi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte şahitliği ve öğretmenliği, tarih anlayışını şekillendiren önemli unsurlardandır. İstanbul Erkek Lisesini bitirmiş, öğretmen okulu mezunu olmuş, öğretmenliğe başlamış; ardından İstanbul Üniversitesi Darülfünûn (Tarih) bölümünden mezun olmuştur. Öğretmen olarak liselerde ve diğer eğitim kurumlarında tarih dersi vermesi, onun için hem akademik bir disiplin olarak tarihe hem de halk-eğitim düzeyinde tarihe temas etme olanağı yaratmıştır.⁷

Millî Mücadele'nin yakın bir tanığı olan Şapolyo, Türk tarihi ve kültürü, basın, edebiyat ve Cumhuriyet tarihi üzerine yazıları ile bilinir. Liselerde uzun süre kullanılan tarih kitaplarını kaleme almış olması bu noktada onu önemli kılmaktadır. Onun tarih anlayışı, özellikle bir millî bilinç inşa çabası içinde değerlendirilmelidir. Şapolyo, tarih yazımında sadece siyasi ve diplomatik olaylara değil; etnoloji, antropoloji, folklor gibi yardımcı bilimlerin de önemine değinmiştir. Bu, onun tarih

⁵ Sezen Karabulut, "Cumhuriyet Dönemi'nin Uzun Süreli İlk Popüler Tarih Dergisi: Resimli Tarih Mecmuası", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 17, s 1042-1071.

⁶ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezi'nin Oluşumu 1927-1939*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 47.

⁷ İrşad Sami Yuca, *Kara Günler: Enver Behnan Şapolyo'nun Millî Mücadele Hatıraları*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017).

disipliniyle sınırlandırılmış bir görüşten çıkıp, kültürel, halk bilimsel ve sosyal bilimler düzeyinde geniş bir tarih tanımı benimsemesine işaret eder.⁸

Kaynak kullanımı açısından Şapolyo'nun durumu biraz tartışmalıdır. Onun eserlerinde, klasik arşiv belgeleri kadar, anekdotlara, anlatılara, gezilere, mimari eserlere, el sanatlarına, halk kültürüne ve edebi motiflere de yer verdiği görülür. Bu bağlamda Şapolyo'nun yazın hayatında en değerli somut katkılarından biri, liseler için hazırladığı tarih kitaplarıdır. 'İnkılâp Tarihi', 'Osmanlı Sultanları Tarihi', 'Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi' gibi eserleri ders kitabı formunda yayınlanmıştır.⁹

Şapolyo'nun tarihçi kimliğinin yanı sıra bir edebiyatçı olduğu, roman ve öyküler yazdığı bilinmektedir. Örneğin 'Ayşim: Tarihi Sinema Romanı' (1934) gibi eserleri vardır. Şapolyo'nun öğretmenliği ve kitapları, tarih eğitimi açısından da önem taşır. Cumhuriyet Dönemi'nin tarih öğretim programları içinde onun eserlerinin kullanılmış olması, onun düşüncesinin genç kuşaklara tarihi yorumlama biçimi sunması anlamına gelir.

"Tarihe Yardımcı İlimler" gibi yazı dizi şeklindeki makalelerinde, tarih disiplininin diğer sosyal bilimlerle ilişkisine dikkat çekmiş olması, onun kuramsal düşünce bakımından ciddi olduğunu gösterir. Şapolyo'nun tarih kaynaklarını, halk kültürünü ve yazınsal unsurları birlikte kullandığı düşünüldüğünde, tarafsızlık açısından bazı sorunlar ortaya çıksa da tarihi her kuşaktan bireye anlatmak istemesi onu değerli kılan bir tarafıdır. Şapolyo'nun eser portföyü incelendiğinde, 'profesyonel akademik monografi' yerine 'ders kitabı', 'roman/hikâye', 'popüler tarih anlatısı' gibi türlerde yoğunlaştığı görülür. Şapolyo'nun çok sayıda eser verdiğini, bunların arasında 'Türk Gazeteciliği Tarihi' gibi daha az ele alınan konular bulunduğunu da bilmek gerekiyor. Şapolyo'nun metinlerinde bilimsel analiz derinliğinin kimi zaman eksik olması, onun tarihçiliğinin akademik çevreler tarafından eleştirilmesine yol açmıştır.¹⁰

Şapolyo'nun çalışmaları, Cumhuriyet'in erken dönemindeki kültürel reformlar ve tarih bilinci inşası bağlamında değerlendirildiğinde tarihsel bir işlev taşır. Şapolyo, tarih bilgisini halk kültürüyle birleştirerek, geçmişin halkın anlayabileceği bir dile taşımıştır. Bu, Cumhuriyet Dönemi'nde 'kültürel seferberlik' anlayışıyla uyumludur. Onun eserleri, dönemin tarih kurumlarında ilgi uyandırmış; ancak metodolojik eksiklikler sebebiyle akademik tarihçiler tarafından mesafeli karşılanmıştır. Şapolyo'nun tarih yazımına bıraktığı miras, popüler tarih bilincinin oluşumuna katkı sağlaması yönüyle dikkate değerdir. Sonuç olarak Şapolyo, akademik tarih ile popüler tarih arasında köprü kuran bir figürdür. Eserleri bilimsel anlamda eleştirilebilir yönler taşısa da, tarih sevgisinin halka taşınmasında önemli bir işlev görmüştür.

3. Şapolyo ve Malazgirt Zaferi

Cumhuriyet Türkiye'sinde tarih yazımı, hem resmi söylemler hem de popüler kültür aracılığıyla biçimlenmiş; bu bağlamda popüler tarih eserleri özellikle genç kuşaklara tarihle bağ kurma açısından önemli bir rol oynar. Çalışmanın bu kısmında, 1071 Malazgirt Savaşı ve Sultan Alp Arslan

⁸ Bilgi için bkz. İrşad Sami Yuca, Enver Behnan Şapolyo: Tarihçiliği, Gazteciliği ve Edebi Kişiliği. (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2014).

⁹ Bilgi için bkz. İrşad Sami Yuca, Enver Behnan Şapolyo: Tarihçiliği..., 2014.

¹⁰ İrşad Sami Yuca, "Cumhuriyet Dönemi Tarihçilerinden Enver Behnan Şapolyo'nun Tarih ve Tarihçilik Üzerine Düşünceleri", *Asos Journal*, Sayı: 10, 2015, s. 158-175.

figürü ekseninde, Enver Behnan Şapolyo'nun popüler tarih/roman biçimindeki üretimleri ile akademik temelli tarih çalışmalarının nasıl karşılaştırılabileceği ele alınacaktır. Bu bağlamda, Şapolyo'nun eserlerine dair “popüler” ve millî kimlik bağlamı okuma, eleştiriler ve öneriler geliştirilme fırsatı doğacaktır.

Şapolyo'nun tarihî roman biçiminde birçok eser kaleme alarak önemli bir külliyat ortaya çıkarmıştır. Bu eserlerinden popüler olanlarından biri olan Alparslan: Anadolu Fatihî (ya da alternatif yazımıyla Alpaslan/Alparslan–Anadolu Fatihî)¹¹ özellikle 1950'li yıllarda yayımlanmış ve Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ı merkeze alarak bir kahramanlık anlatısı inşa etmiştir. Eserde, Alp Arslan'ın Anadolu'yu fethetme kararlılığına dair şu pasaj dikkat çeker: “Bütün beyleri yanına toplayarak, parmağını Anadolu'ya uzattı. ... Bu kıt'a bulunduğumuz topraktan bin kat güzeldir. Burası kâfirlere lâıyk bir ülke değildir. Burası Türk'ün öz yurdu olacaktır. Anadolu Türk'ün mefkûresidir.”¹² Bu tür imge ve söylemler, popüler tarih ve roman arasında sınırların bulanıklaştığı bir alanı işaret eder.

Şapolyo'nun eserlerinde, popüler tarih ikliminde sıkça karşılaşılan “millî kahraman, millet, vatandaşlık” temaları yoğun şekilde yer alır. Yukarıdaki pasajda da görüldüğü üzere, Alp Arslan figürü bir kahraman olarak konumlandırılmakta ve Anadolu “Türk'ün öz yurdu” olarak anlatılmaktadır. Bu yaklaşım, Cumhuriyet Dönemi tarih anlatımında sıkça rastlanan demokratik ve kapsayıcı olmayan, tez-sav model bir tarih anlayışını yansıtır: kahraman–destan eksenli, eylem-odaklı, dönemi derinlemesine incelemeyen ve alternatif anlatıları sınırlayan bir model olarak değerlendirilebilir.¹³ Bu bağlamda Şapolyo'nun çalışmaları, akademik tarihçiliğin metodolojik katmanlarından ziyade yaygın kitleye dönük tarihsel bilinç oluşturma yönünde değerlendirilmelidir.

Eserinin türü “tarihî roman” olarak kodlanmasına rağmen, Şapolyo'nun tarih anlatımının akademik kriterlere (kaynakça, eleştirel değerlendirme, ikincil literatür taraması) ne ölçüde uyduğu sorundur. Örneğin kütüphane verilerinde Şapolyo'nun “Alpaslan–Anadolu Fatihî” eserinin 1951'de Türkiye Yayınevi tarafından roman türünden olarak yayımlandığı belirtilmiştir.¹⁴ Dolayısıyla eser, roman olduğu kadar bir “popüler tarih metni” işlevi de görmektedir. Ancak bu tür eserlerin akademik kullanılabilirliği sınırlı olduğu bilinmelidir; çünkü tarihsel gerçeklerin kurgusal bir çerçevede sunulması, okuyucuda belli bir tarihsellik algısı oluşturabilir, ama metodolojik güvenilirliği düşük olacağı unutulmamalıdır.

Şapolyo'nun “Anadolu'da Türkler/Malazgirt Haftası Münasebetiyle” başlıklı yazısı gibi çalışmaları, Malazgirt Savaşı'nı millî kurtuluş tarihinin bir parçası olarak ele alma eğilimi gösterir. Örneğin eser, 1971 tarihli “Halk Eğitim Bülteni (özel sayı)” içeriğinde yer almaktadır.¹⁵ Bu tür yazılar, popüler tarih söyleminin eğitim amaçlı da kullanıldığı alanlardır. Ancak burada tarihsel analiz yerine söylem

¹¹ Enver Behnan Şapolyo, *Anadolu Fatihî Sulatan Alp Arslan*. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1951.; Eser günümüze değin birçok defa tıpkı basımı yapılmıştır. Son yıllarda Ötüken neşriyat tarafından 2012 yılından bu yana “Alparslan” adıyla basımlarına devam edilmektedir.

¹² Enver Behnan Şapolyo, “Malazgirt Zaferi”, *Önasya Mecmuası*, Sayı: 72, Ağustos 1971.

¹³ Enver Behnan Şapolyo, “Alpaslan”, *Genç Ay*, Sayı: 42, Aralık 1956.; Enver Behnan, Şapolyo, “Alpaslan ve Anadolu'nun Fatihî”, *Halkevleri Dergisi*, Sayı: 58, Ağustos 1971, s. 9-11.

¹⁴ *Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane, 1971), s. 67.

¹⁵ Enver Behnan Şapolyo, “Malazgirt Haftası Münasebetiyle”, *Halk Eğitimi Bülteni*, MEB Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü, Özel Sayı, Ankara, 1971, s. 11-15.

hâkimdir. Buna karşılık, akademik tarih çalışmaları, özellikle kaynakların tasnifi ve eleştirmesi, arşiv kullanımı, çoklu senkretik perspektif ve metodolojik açıklama gibi unsurları içermektedir.¹⁶ Dolayısıyla popüler tarih ile akademik tarih arasında yöntem ve içerik açısından ciddi farklılıklar vardır. Bu farklılıklar, özellikle tarihsel olayların anlamlandırılması noktasında gerilim yaratır. Popüler tarih genellikle bir kimlik ve anlam üretim aracı işlevi görürken, akademik tarih olayın karmaşıklığını, belirsizliklerini, muğlaklıklarını görmeye azmeder. Şapolyo'nun eserlerinde görülen kahraman-odaklı anlatım, akademik tarihçilerin dikkatine göre “çok yönlü değil”, “ideolojik rezonans taşıyan” bir yaklaşımı temsil eder. 1071 Malazgirt Savaşı, Cumhuriyet tarih yazımında özellikle “Türklerin Anadolu'ya geçişı”, “yurt edinme”, “istiklal ve işgal öncesi eylem” gibi metaforlarla yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin “Türklerin Anadolu'yu yurt edindiği zafer” biçiminde yorumlanan çalışmalar da literatürde çok bulunmaktadır. Bu bağlamda Şapolyo'nun yazıları, bu mitolojik kullanım iklimini kendi zaviyesinden beslemiştir.

Şapolyo'nun eserlerinde kaynak kullanımı ve metodolojik şeffaflık açısından eksikliklerin bulunması yazarın tarihe yaklaşımını akademik bir kaygıdan ziyade serbest ve rahat bir yazımla geçmiş yeni nesillere aktarmak istediğine işaret mahiyetindedir. Özellikle roman ve popüler yazı düzeyinde yayımlandığı için, arşiv belgeleri, çoklu bakış açıları ve kaynağa dayalı tartışmalar eksik kalabilmektedir.¹⁷ Bu durum, akademik düzeydeki tarih yazımı için sorun teşkil eder. İkinci bir eleştiri yönü ise eserlerin dönemin ideolojik kodlarıyla güçlü biçimde örtüşmesidir. Örneğin Şapolyo'nun Alparslan romanındaki “Anadolu Türk'ün öz yurdu olacaktır” gibi pasajlar, “Türk milliyetçiliği” eksenli söylemleri yoğun bir şekilde barındırır. Bu söylem, şekil itibarıyla okuyanları motive edici olsa da sorgulamaya açık bir tarihsel gerçeklik yerine ideolojik bir gerçeklik sunmaktadır. Üçüncü olarak, roman ve tarih arasındaki sınırın bulanık olması, özellikle akademisyenler açısından metnin “hangi ölçüde tarihsel gerçeklik” sunduğu konusunda belirsizlik yaratır. Okuyucu açısından bir roman olarak okunabilir ama tarih bilimi açısından kritik değerlendirmeye uygun bir metin değildir.

Sultan Alp Arslan ve Malazgirt olgusu, halk arasında mitleşme sürecine girmiş ve tarihin dinamik yönü ile siyasal erk ve ortamın beklentileri çerçevesinde sürekli bir yazınsal üretime maruz kalmıştır. Bu çerçevede Şapolyo'nun romanında Alp Arslan, büyük fetihçi ve Anadolu kapılarını aralayan bir lider olarak temsil edilmektedir. Eserin yayımlandığı dönem dikkate alındığında, bu tür mitolojik kahraman anlatılarının toplumsal hafızada yer alma işlevi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak popüler mitlerin tarihî gerçeklikle birebir örtüşmediği durumlar da vardır. Örneğin Malazgirt Savaşı'nın kaynakları, koşulları, Selçuklu-Bizans dengesi, Türkmen beyleri arasındaki yapı gibi konular akademik literatürde çok daha karmaşık bir tablo sunar. Dolayısıyla Şapolyo'nun kahraman anlatısı, akademik tarih açısından yetersiz kalsada hedef kitle yeni nesillere milli bir benlik kazandırmaktadır.¹⁸

¹⁶ Enver Demirpolat & Mustafa H. Ertan, “Sebeup-Sonuç Bağlamında Malazgirt Savaşı'na Felsefî ve Sosyolojik Bir Bakış”, *Malazgirt Destanı ve Sultan Alp Arslan*, Haz. Hakan Sarı & Yusuf Koşar, (İstanbul: İhlamur Kitap, 2021), s. 336-346.

¹⁷ İrşad Sami Yuca, Enver Behnan Şapolyo: Tarihçiliği, Gazteciliği ve Edebi Kişiliği..., s. 62.

¹⁸ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*. (Ankara: TTK Yayınları, 2011).

Popüler tarih yazarlarının eserlerinde kaynakça, dipnot ya da arşiv belirleme gibi unsurlara yazınsal bağlam çerçevesinde yer vermesi, eserlerin hem halk hem de akademik düzeyde daha güçlü okunmasını sağlayabilir. Aksi takdirde kurgusal olanın yazara ait bir tarih inşa etme olması vukua gelmiş ve tekil olan hakikati yapı bozumuna uğratmak gibi bir tehlikeyi de beraberinde bulundurduğu unutulmamalıdır. Şapolyo'nun yaşadığı dönemde bu tür uygulamalar pek yaygın değildi; ancak günümüzde yeniden baskısı yapılan eski popüler tarih eserlerinin bu tür eklerle muhtevası zenginleştirilebilir. Popüler tarih anlatısı, sadece kahraman-fetih ekseninde kalmamalı; savaşın toplumsal, ekonomik, kültürel sonuçları da işlenmelidir. Örneğin Malazgirt sonrası Anadolu'daki Türk yerleşimi, Bizans ilişkileri, Türkmen beylerinin durumu gibi öğeler daha geniş çerçevede ele alınabilir. Akademik literatürde bu sahada çalışmalar disiplinler arası bir metodolojik gayret ile artabilir.

Popüler nitelikli tarihi konuları işleyen eserlerde genellikle büyük figürler ve olaylar ön plana çıkar; ama yerel düzeydeki tarihsel sonuçlar daha az işlenir. Şapolyo'nun eserlerinde genel anlatı hâkimdir. Bu bağlamda, popüler metinlerin yerel olgularla ilişkilendirilmesi önerilir. Hem öğretim düzeyinde hem halk düzeyinde okuyucuların popüler tarih metinlerini eleştirel okuma becerisiyle alıştırılması önemlidir. Şapolyo'nun eserleri okullarda kahramanlık dersi sunabilir, ancak tarih bilimi perspektifinden okunurken "hangi bilgiler hangi kaynaklara dayanıyor?" sorusu sorulmalıdır. Popüler tarih ile tarihçi yazımı arasındaki sınırın okuyucu nezdinde netleştirilmesi fayda sağlar. Şapolyo'nun roman formu, edebiyat olarak okunmalı; akademik kullanım için ise ek değerlendirmeler yapılmalıdır. Böylelikle tarihsel gerçeklik ile kurgu arasındaki çizgi görünür kılınabilir.

Şapolyo'nun eserleri, tarih bilinci yaratma görevini üstlenmiş; özellikle Cumhuriyet'in erken yıllarında halk okumaları için erişilebilir metinler sunmuştur. Bu anlamda popüler tarih yazımı açısından toplumsal etkisi azımsanamaz. Şapolyo'nun eserleri, üretildiği dönemin (1950-60'lar) tarih anlayışını, milliyetçi tarih perspektifini ve halk eğitimi amaçlı söylemleri yansıtır. Bu, eserleri dönemin sosyal ve siyasal bağlamı içinde değerlendirme gereğini ortaya koyar: tarih yazımı çağının algısı, ideolojisi ve eğitim politikalarıyla bağlantılıdır.¹⁹

Günümüz tarihçilik anlayışı; çok disiplinli, kaynak açısından şeffaf, farklı perspektiflere açık ve eleştirel bir yaklaşımı içerir. Buna karşılık Şapolyo'nun eserleri bu kriterlerden bazılarını karşılamamaktadır. Bu durum, bu eserlerin akademik kaynak olarak sınırlarını göstermektedir. Cumhuriyet Dönemi popüler tarih yazımı bağlamında Şapolyo'nun Malazgirt Savaşı ve Sultan Alp Arslan figürü etrafındaki üretimleri, tarihsel bilinç yaratma açısından önemli bir yere sahiptir. Ancak, metodolojik olarak akademik düzeyde sayılması güç noktalara sahiptir.²⁰ Akademik tarih çalışmalarının sunduğu veri ve perspektiflerle bu popüler metinler arasında bir köprü kurulabilir. Böylece hem halk tarihi hem akademik tarih birlikte hareket edebilir. Geleceğe yönelik olarak, popüler tarih eserlerinin kaynak olması, eleştirel ve çok katmanlı anlatılarla yeniden düzenlenmesi;

¹⁹ Hilmi Z. Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948, s. 147-149.

²⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (Ankara: Güven Matbaası, 1972).

akademik tarih araştırmalarının ise bu anlatıları sorgulayan, yerel düzeyle ilişkilendiren çalışmalar üretmesi mümkündür.

4. Sonuç

Enver Behnan Şapolyo'nun "Alparslan: Anadolu Fatih" adlı eseri, Cumhuriyet Dönemi popüler tarih yazımının temsil gücü yüksek örneklerinden biridir. Eserde, 1071 Malazgirt Zaferi ve Sultan Alp Arslan figürü etrafında kurgulanan kahramanlık anlatısı, tarihsel olguları ulusal kimlik inşasının sembollerine dönüştürme amacını taşır. Bu yönüyle Şapolyo'nun anlatısı, dönemin milliyetçi söylem ve eğitim politikalarıyla uyumlu bir tarih bilinci üretir. Ancak tarihsel gerçeklik, edebî biçim ve ideolojik yorumun iç içe geçmesi, metni akademik tarih yazımı ölçütleri açısından sınırlı bir düzleme yerleştirir.

Popüler tarih metinleri, geniş kitlelere ulaşma ve tarihsel bilinci toplumsallaştırma gücü bakımından önemli işlevler üstlenir. Bununla birlikte, Şapolyo örneğinde görüldüğü üzere, bu tür metinlerde kaynak kullanımı, eleştirel analiz ve metodolojik açıklık unsurları sınırlı kalmaktadır. Bu durum, tarihsel olayların çok boyutlu analizinden ziyade, idealize edilmiş kahramanlık figürleri ve ulusal mitler üzerinden bir geçmiş kurgusu oluşturulmasına yol açar. Dolayısıyla Şapolyo'nun eserleri, tarihsel veri üretiminden çok tarihsel anlam üretimi bağlamında değerlendirilmelidir.

Günümüz tarih yazımı, disiplinler arası yöntemleri ve çoğulcu bakış açılarını merkeze alan bir anlayış geliştirmiştir. Bu çerçevede, Şapolyo'nun popüler tarih anlatıları ile akademik tarihçilik arasında bir köprü kurmak mümkündür. Popüler metinlerin eleştirel edisyonlarla yeniden yayımlanması, kaynak gösterimi ve bağlamsal açıklamalarla desteklenmesi, tarihsel bilincin daha derinlikli bir biçimde inşasına katkı sağlayabilir. Böylece, hem halkın tarihsel ilgisini canlı tutan popüler anlatılar hem de akademik doğruluk kaygısı taşıyan bilimsel çalışmalar, birbirini dışlamadan, tamamlayıcı bir ilişki içinde var olabilir.

Kaynakça

- Demirpolat, Enver & Ertan, Mustafa H. “Sebep-Sonuç Bağlamında Malazgirt Savaşı'na Felsefî ve Sosyolojik Bir Bakış”, *Malazgirt Destanı ve Sultan Alp Arslan*. Haz. Hakan Sarı & Yusuf Koşar, İstanbul: İhlamur Kitap, 2021, ss. 336-346.
- Eldem, Edhem. “Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 2022, s. 36-43.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezi'nin Oluşumu 1927-1939*. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Karabulut, Sezen. “Cumhuriyet Dönemi'nin Uzun Süreli İlk Popüler Tarih Dergisi: Resimli Tarih Mecmuası”, *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 17, s. 1042-1071.
- Karakoç, Ercan &, Yıldırım, Hülya U. “Osmanlıdan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Milli Kimlik Üzerinde Etkisi”, *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 16/31, 2021, s. 31-52.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası*. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane, Ankara, 1971, s. 67.
- Şapolyo, Enver Behnan. “Alpaslan ve Anadolu'nun Fatihî”, *Halkevleri Dergisi*, Sayı: 58, Ağustos 1971, s. 9-11.
- Şapolyo, Enver Behnan. “Alpaslan”, *Genç Ay*, Sayı: 42, Aralık 1956.
- Şapolyo, Enver Behnan. “Malazgirt Haftası Münasebetiyle”, *Halk Eğitimi Bülteni*, MEB Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü, Özel Sayı, Ankara, 1971, s. 11-15.
- Şapolyo, Enver Behnan. “Malazgirt Zaferi”, *Önasya Mecmuası*, Sayı: 72, Ağustos 1971.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Anadolu Fatihî Sultan Alp Arslan*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1951.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.
- Şimşek, Ahmet. “Tarihsel Romanın Eğitimsel İşlevi”, *Bilig*, Sayı: 37, 2006, s. 65-80.
- Türkeş, A. Ömer. “Romana Yazılan Tarih”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, 2002, s. 166-213.
- Ülken, Hilmi Z. *Millet ve Tarih Şuuru*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948.
- Yuca, İrşad Sami, “Cumhuriyet Dönemi Tarihçilerinden Enver Behnan Şapolyo'nun Tarih ve Tarihçilik Üzerine Düşünceleri”, *Asos Journal*, Sayı: 10, 2015, s. 158-175.
- Yuca, İrşad Sami, *Enver Behnan Şapolyo: Tarihçiliği, Gazteciliği ve Edebi Kişiliği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2014.
- Yuca, İrşad Sami. *Kara Günler: Enver Behnan Şapolyo'nun Millî Mücadele Hatıraları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

Yazar(lar) / Author(s)

Ahmet Eren Çitak 
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yüksek
Lisans Öğrencisi) Aydın-Türkiye.
e-posta: citak.aeren@gmail.com
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article Information

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 09. 10. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 20. 11. 2025
Yayın tarihi-Date of publication: 30. 11. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared their compliance with ethical principles during the preparation of the work.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

 

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License



Tanzimat Fermanı'ndan Kanun-i Esasiye Gayrimüslimlerin Hukuksal Statüsünün Gelişimi

Öz

Bu çalışma, Tanzimat Fermanı'ndan Berlin Antlaşması'na (1839–1878) kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına yönelik hukukî dönüşümünü incelemektedir. Osmanlı, çok dinli yapısını uzun süre İslam hukukunun öngördüğü “zimmilik” statüsü üzerinden düzenlemiştir. Ancak 19. yüzyılda Avrupa'daki modernleşme ve milliyetçilik etkisiyle bu sistem dönüşüme uğramıştır. Tanzimat ve Islahat fermanları ile eşitlik ilkesi hukuken tanınmış, Kanun-i Esasi ile anayasal yurttaşlık kavramı şekillenmiştir. Bu reformlarla birlikte gayrimüslimler kamu hizmetlerine girebilmiş, mülk edinme ve siyasi temsil hakları kazanmıştır. Bununla birlikte reformlar, çoğu zaman iç taleplerden çok dış baskılarla şekillenmiş ve uygulamada büyük sınırlılıklarla karşılaşmıştır. Eşitlik ilkesi, toplumun hem Müslüman hem gayrimüslim kesiminde farklı algılanmış; kimi zaman toplumsal huzursuzluğu artıran bir unsur hâline gelmiştir. 1878 Berlin Antlaşması ile reformlar uluslararası denetime açılmış, gayrimüslim cemaatler Avrupa devletlerinin koruması altına girmiştir. Bu durum, Osmanlı egemenliğini zayıflatırken gayrimüslim-Müslüman ilişkilerinde derin bir kırılma yaratmıştır. Sonuç olarak Osmanlı'da eşit yurttaşlık anlayışı hukuken ilerici olsa da toplumsal ve siyasal düzlemde kalıcı bir dönüşüm yaratamamıştır. Zimmilikten vatandaşlığa geçiş, reformlarla kurumsal olarak inşa edilmeye çalışılsa da zihinsel ve kültürel düzeyde içselleştirilemediği için sınırlı kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Gayrimüslim Statüleri, Eşit Vatandaşlık.

The Development of the Legal Status of Non-Muslims from the Tanzimat Edict to the Constitution

Abstract

This study examines the legal transformation of non-Muslim subjects in the Ottoman Empire from the Tanzimat Edict to the Treaty of Berlin (1839–1878). For centuries, the Empire governed its multi-religious society through the Islamic concept of dhimmi status. However, under the influence of 19th-century European modernization and nationalism, this structure underwent major reform. The Tanzimat and Islahat Edicts introduced legal equality, and the 1876 Constitution institutionalized the notion of constitutional citizenship. These reforms granted non-Muslims access to public office, property rights, and political representation. Nevertheless, reforms were often driven by external pressures rather than internal consensus and faced significant limitations in practice. The principle of equality was perceived differently by Muslim and non-Muslim communities and sometimes fueled social tensions. With the 1878 Treaty of Berlin, minority rights became subject to international oversight, placing non-Muslim communities under the protection of European powers. This not only weakened Ottoman sovereignty but also deepened communal divisions. In conclusion, although the idea of equal citizenship in the Ottoman Empire marked a legal advancement, it failed to generate a lasting transformation at the societal and political levels. The transition from dhimmi to citizen was institutionally initiated but remained limited due to the lack of cultural and mental internalization.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat Edict, Islahat Edict, Non-Muslim Status, Equal Citizenship.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atf- Citation (APA)

Çitak, Ahmet Eren. “Tanzimat Fermanı'ndan Kanun-i Esasiye Gayrimüslimlerin Hukuksal Statüsünün Gelişimi”. *Malazgirt Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (Kasım 2025), 160-175.

1. Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren etnik, dini ve kültürel olarak farklı toplulukları bünyesinde barındıran çok milletli bir imparatorluk yapısı sergilemiştir. İmparatorluk, hâkimiyeti altındaki çeşitli dinî ve etnik grupları, merkezi yönetim karşısındaki sadakatlerini sürdürdükleri toplumsal düzeni tehdit etmedikleri sürece kendi içyapılarıyla birlikte yaşatabilmiştir. Bu yaklaşım, klasik dönemde “millet sistemi”¹ adı verilen bir yapılanma ile kurumsallaşmıştır. Bu sistemde, Müslümanlar dışında kalan gayrimüslimler, İslam hukukunda zimmî statüsünde değerlendirilmiş;² kendilerine bazı dinî, sosyal ve ekonomik haklar tanınmakla birlikte birtakım kısıtlamalara da tabi tutulmuşlardır.

Zimmîlik statüsü, İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin can, mal ve ibadet özgürlüklerinin güvence altına alınması karşılığında devlete cizye adı altında özel vergiler ödemeleri, askerlikten muaf tutulmaları gibi yükümlülükleri kapsamaktaydı. Osmanlı’nın hukuk düzeni bu anlayışla uzun süre işledi. Ancak Batı Avrupa’da ortaya çıkan modernleşme, merkeziyetçilik ve ulus-devlet ideolojileri; özellikle Fransız Devrimi³ sonrasında yaygınlaşan milliyetçilik akımı, Osmanlı’daki çok milletli yapıyı doğrudan tehdit eden bir ideolojik dönüşüm başlattı. Fransız Devrimi’nin etkisiyle yayılan milliyetçi düşünceler, Osmanlı tebaası içindeki gayrimüslim gruplar üzerinde de etkili olmuş ve bu grupların imparatorluktan ayrılma yönündeki taleplerini artırmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı yöneticileri hem iç düzeni muhafaza etmek hem de Avrupa kamuoyu ve devletleri nezdinde imparatorluğun meşruiyetini korumak amacıyla reformlar gerçekleştirmeye yönelmiştir. Reformlar vasıtasıyla, gayrimüslim tebanın sadakatinin yeniden tesis edilmesi ve imparatorluk içerisindeki eşit yurttaşlık anlayışının geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Bu dönüşümün başlangıcı 1839 tarihli Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ile olurken, 1856 tarihli Islahat Fermanı ile reformlar daha ileri taşınmış; 1876 Kanun-i Esasi ile ise gayrimüslimlerin hukuki statüsünde anayasal düzeyde eşitlik hedeflenmiştir.⁴ Ancak bu düzenlemeler, yalnızca iç dinamiklerin değil, aynı zamanda Avrupa devletlerinin baskı ve müdahalelerinin sonucu olarak da şekillenmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, bir yandan hukuki eşitliği sağlamaya çalışırken, diğer yandan egemenliğini tehdit eden dış baskılara maruz kalmıştır.

Yayınlanan fermanlar ile beraber Osmanlı’da toplumu yeniden inşa ederek ortak bir “Osmanlılık” bilinci yaratılmak istenmiştir. Bu bilinç Osmanlı aydınları tarafından devletin kurtuluş yollarından biri olarak düşünülmüştür. Gayrimüslimler ne kadar kendilerini Osmanlı’ya ait hissederlerse o kadar bağımsızlık istekleri azalacaktı. Bu bütünleşme çabası içinde hazırlanan ferman metinleri döneminin gereklilikleri ile uyumlu hazırlanmıştır.⁵ Her ne kadar Avrupa Devletlerin baskıları ile hazırlanmış olsa da Türk modernleşmesi için önemli bir dönüm noktası inşa edilmiştir.

¹ Yavuz Ercan, “Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler”, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 53.

² Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri” *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3/14(1987),117.

³ Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı*, çev. Bahadır Sina Şener, (Ankara: Dost Yayınevi, 2012), 64.

⁴ Kanun-ı esasi: madde 8 (Son Erişim Tarihi 27.04.2025).

⁵ Musa Gümüş, “Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı ve Demokratik Geleneğin Kurumsal İnşası”, *Tarih ve Toplum Yazıları Prof. Dr. Mehmet Karagöz Armağanı*, ed.Bahattin Çatma (Ankara,Sonçağ Basım Akademi,2021), 279.

2. Tanzimat Fermanı ve Hukuki Yapılanma Tanzimat Fermanı Öncesi Gayrimüslimlerin Osmanlıdaki Yeri

Fatih Sultan Mehmet'ten 1839 yılında okunan Tanzimat Fermanına kadar olan süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nde kabul gören "Millet Sistemi" varlığını sürdürmekteydi. Millet Sistemi, devlet içerisinde yaşayan bütün halkın dinsel bazda ayrılarak toplum içerisinde homojen olarak varlıklarını sürdürdükleri sistemdir. En basit şekilde Millet Sistemini ele almak gerekirse Müslim ve Gayrimüslim ayrımı ile inşa edilmiş yönetim şekli diyebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu, çok uluslu ve aynı zamanda çok inançlı bir toplum bütününden oluşur fakat unutmamız gereken husus yöneten kesimin Müslüman olmasıdır.

İslam Hukukuna göre gayrimüslimler, Müslümanlara göre daha düşük bir statüye sahip olup, ikincil bir konumda değerlendirilmişlerdir.⁶ Klasik dönem boyunca İslam hukukuna dayanan "zimmîlik" kavramıyla tanımlanmıştır.⁷ Zimmîlik "ehl-i harb, ehl-i ahd olarak iki guruba ayrılmaktadır. Ehl-i harb, Müslümanlar ile savaş halinde olan, cihat yapılan gayrimüslimlere denir. Ehl-i ahd ise Müslümanlar ile anlaşma yapan gayrimüslimlere verilen isimdir.⁸

Zimmîlik kavramı İslam devletinin yönetimi altında bulunan, ancak İslam dinine mensup olmayan ve devlete itaat etmeyi kabul eden kişileri ifade eder.⁹ Bu kişilerin cizye adı verilen bir vergi ödemeleri gerekir. Zimmîlere devlet tarafından can ve mal güvenliği sağlanırken, dinlerini özgürce yaşayabilme hakları da tanınmıştır. Ayrıca, ibadet yerlerinin korunması ve güvenliği devletin sorumluluğunda olmuştur¹⁰. Zimmîler, daha düşük bir statü de gördükleri için hukuki ve sosyal olarak bazı alanlarda Müslümanlardan ayrılmışlardır. Müslümanların kutsal veya önemli görülen yerlerde ikamet edemezlerdi.

*"Mesela 1581 tarihli bir fermanla Eyüp Sultanın türbesi çevresinde "Kefere cinsinden " hi çbir Zimminin oturmasına izin verilmemekte ve daha önce "nice def'a" bu durumun "hükmi hümayunla " yasak edildiği bildirilmektedir."*¹¹

Her ne kadar zimmîler ehl-i kitap olarak sayılsalar da mahkemelerdeki tanıklık hakları sınırlandırılmış¹² ve kamu görevlerinde bulunmaları ya da askeri hizmet yapmaları ya kısıtlanmış ya da tamamen yasaklanmıştır. Bu gibi bazı yasaklar dışında gayrimüslimlerin gündelik yaşayışlarına karışılmamıştır.

Osmanlı Devleti "Dinde zorlama yoktur" düsturu ile kendi içerisindeki milliyetleri yönettiği için Osmanlı içerisindeki gayrimüslimler kendi öz benliklerini kendi içlerinde koruyabilmişti. Avrupa'da Fransız Devrimi ile "Milliyetçilik" akımının ortaya çıkması ile Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletlerde karışıklığa yol açmaya başlamıştır.

⁶ Ahmet Yaman -Halit Çalış, "İslam Hukukuna Giriş", (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 146-147.

⁷ Ahmet Yaman ve Halit "İslam Hukukuna Giriş", 140.

⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992) s14.

⁹ Mehmet Cem Ulugöl, *Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), s34.

¹⁰ Bahar Ayber, *Tanzimat'tan Lozan'a Türkiye'de Azınlık Hakları*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008) s32; Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 14.

¹¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 175.

¹² Nermin Funda (Kutluk) Karadağ, *Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Hukuki Statüsü* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 42.

Yüzyıllardır beraber yaşayan halklar artık kendilerine bir aidiyet olgusu biçmeye ve Osmanlı'dan kopmaya çalışmaktadır. Osmanlı ise bu sorunu çözebilmek adına hem de Avrupalı devletlerden gelen dış baskılara karşı kendi iç yönetimini korumak istemesi üzerine Tanzimat ve Islahat Fermanı ortaya konulmuştur.

19. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla Osmanlı Devleti hem iç hem de dış tehditlerle yüz yüze gelmiştir. Balkanlar'da yükselen milliyetçi hareketler, Osmanlı sınırları içerisindeki gayrimüslim toplulukların bağımsızlık taleplerini güçlendirmiştir. Özellikle Sırp ve Yunan isyanları,¹³ Avrupa kamuoyunun ilgisini ve büyük devletlerin desteğini arkasına almış, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısını tehlikeye sokmuştur. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı yöneticileri, özellikle II. Mahmut ve onun halefi Sultan Abdülmecit döneminde, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve toplumsal düzeni sağlamak amacıyla reformları zorunlu görmüşlerdir. Bu bağlamda, reform düşüncesinin temelinde hem bir meşruiyet arayışı hem de Batı Avrupa devletleriyle rekabet edebilme isteği yatmaktadır.¹⁴ Özellikle Fransa, İngiltere ve Avusturya gibi güçlerin, Osmanlı'nın iç işlerine gayrimüslimler üzerinden müdahale etmeye başlamaları,¹⁵ Osmanlı'yı sistemini gözden geçirmeye sevk etmiştir. Böylece reform, yalnızca iç düzeni sağlamak için değil, aynı zamanda uluslararası diplomatik baskıyı hafifletmek için de bir araç haline gelmiştir.

Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde hazırlanan ve 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecit'in onayıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Gülhane Parkı'nda okunan bu belgeyle birlikte, Osmanlı yönetimi ilk defa hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaanın can, mal ve ırz güvenliğini, mülkiyet hakkını ve hukuki eşitliğini açıkça garanti altına alma taahhüdünde bulunmuştur. Bu ferman yalnızca yönetsel bir reform metni değil; aynı zamanda Osmanlı'daki geleneksel İslam hukuk düzenine karşı seküler ve pozitif hukuka dayanan yeni bir anlayışın ilanı niteliğindedir. Amaçlanan durumlar örneğin; Can, mal ve ırz güvenliği tüm Osmanlı tebaası için eşit şekilde korunması, vergi sistemi yeniden düzenlenmesi,¹⁶ her vatandaş gelirine göre vergilendirilmesi, askerlik sistemi adaletli hale getirilmesi, yargılamalar aleni olması ve cezaların yasaya dayanacak olması gibidir.¹⁷

Bu düzenlemeler, Osmanlı toplumunun temelini oluşturan İslam hukuku sisteminden farklılık göstererek, modern hukuk devleti normlarına geçişin ilk adımlarını temsil eder. En önemli özelliklerinden biri ise Müslüman-gayrimüslim ayrımına yer vermemesi ve tüm Osmanlı tebaasını kanun önünde eşit olarak tanımlamasıdır. Bu durum, zimmîlik

¹³ Nurbanu Duran, "Yunan İsyanının Sırbistan'a etkileri ve İstanbul'daki Sırp Vekilleri Meselesi." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 33, (2018), 23.

¹⁴ Gümüüş, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı", 276.

¹⁵ Abdülazim İbrahim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu." *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/1, (2022), 73.

¹⁶ Yasemin Zahide Erol, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak Tahsildarlık Uygulaması". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68, (2020), 361.

¹⁷ Gümüüş, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı", 300

statüsünün fiilen zayıflatıldığını ve gayrimüslimlerin hukuk karşısındaki konumunun yeniden tanımlandığını göstermektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim topluluklar için oldukça önemli ve belirleyici sonuçlar doğurmuştur. Bu fermanla birlikte devlet, "eşitlik" ilkesi etrafında şekillenen yeni bir söylem benimseyerek, gayrimüslim tebaanın hukuki hak ve güvencelerini artırmayı hedeflemiştir. Amaç, bu kesimlerin Osmanlı sistemine olan aidiyet duygularını güçlendirmek ve onları devlete daha sıkı bağlamaktır.¹⁸ Ancak, ne yazık ki, bu ideal hedef her zaman pratikte karşılık bulmamıştır.

Gayrimüslimler, kendilerine tanınan bu haklardan memnuniyet duymuş ve reformları olumlu karşılamışlardır. Fakat kısa bir süre sonra, bu hakların fiilen uygulanmadığını ve reformların sadece kâğıt üzerinde kaldığını gözlemleyerek, devletin reformlara olan bağlılığı konusunda ciddi şüpheler yaşamışlardır.¹⁹ Bu durum, gayrimüslimler arasında reformlara olan güvenin sarsılmasına yol açmıştır. Öte yandan, Müslüman halk da bu yeni eşitlik düzenlemesini İslam'ın üstünlüğüne bir tehdit olarak görmüş, gayrimüslimlerin kendileriyle eşit konuma getirilmesini dinî değerlerine aykırı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Tanzimat Fermanı, Müslüman toplum kesimleri tarafından tehdit edici ve kabul edilmesi zor bir yenilik olarak algılanmıştır.

İki taraf arasındaki bu karşılıklı hoşnutsuzluk, Tanzimat reformlarının uygulama aşamasında karşılaştığı en büyük engellerden biri olmuştur. Hem Batılı devletlerin baskıları hem de Osmanlı'nın kendi halkı arasındaki şüphe ve direnç, reform sürecinin istikrarsız ilerlemesine ve beklenen değişimin gecikmesine neden olmuştur. Böylece Tanzimat Dönemi, yenilikçi reformlarla dolu olmasına rağmen, toplumsal ve siyasal olarak karmaşık, zaman zaman da sancılı bir süreç olarak tarihe geçmiştir.

Tanzimat süreciyle birlikte sancak ve eyalet merkezlerinde oluşturulan meclisler, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma yapılar halinde organize edilmiştir. Bu gelişme, Osmanlı idari tarihinde ilk kez gayrimüslimlerin devlet işlerine doğrudan katılımına zemin hazırlamıştır.²⁰ Böylece gayrimüslimler yalnızca tebaa değil, aynı zamanda karar mekanizmalarının bir parçası olarak tanınmıştır.²¹ Bu meclislerde; vergi toplama, güvenlik, eğitim ve kamu hizmetlerinin organizasyonu gibi meseleler ele alınmakta; gayrimüslim üyelerin fikir beyan etmesine olanak tanınmaktaydı. Ancak bu uygulamanın Osmanlı toplumunun farklı kesimleri arasında huzursuzluk yarattığı da gözlemlenmiştir.

1844 yılında, İngiltere'nin baskısıyla II. Mahmut döneminde çıkarılan Hristiyanların mezhep değiştirme yasağının kaldırılması da bu döneme denk gelir. Bu gelişme, Osmanlı'nın artık Batılı değerler çerçevesinde dini özgürlükleri tanımaya başladığını

¹⁸ H. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 98.

¹⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 216.

²⁰ Mürşide Şimşek, "Osmanlı Yönetim Anlayışındaki Dönüşüme Osmanlı Anayasal Belgelerinden Kısa Bir Bakış", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 24/1, (2022), 12.

²¹ Gümüş, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı", 299.

göstermektedir. Dini meselelerin vatandaşlık haklarıyla ilgisinin olmadığı yönündeki açıklamalar ise laikliğin ilk sinyalleri olarak değerlendirilebilir.

3. Islahat Fermanı ve Hukuki Dönüşüm

1856 Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak daha çok dış baskıların etkisiyle ilan edilmiş bir reform belgesidir. 1850'li yıllarda Osmanlı'nın egemenliği altındaki Kudüs ve çevresinde "kutsal yerler" üzerindeki haklar, Katolikler (özellikle Fransa) ve Ortodokslar (özellikle Rusya) arasında büyük bir diplomatik çekişmeye neden olmuştur. Bu çekişme neticesinde ortaya çıkan Kırım Savaşı (1853–1856), yalnızca Osmanlı-Rus savaşından ibaret kalmamış, büyük Avrupa devletlerinin dâhil olduğu geniş kapsamlı bir çatışmaya dönüşmüştür.

Bu süreçte Batılı devletler, Osmanlı Devleti'ne askeri destek sağlarken²² karşılığında gayrimüslimlerin haklarının genişletilmesini talep etmişlerdir. Kırım Savaşı sonunda yapılacak olan Paris Antlaşması'nın bir ön koşulu olarak, Osmanlı'nın kendi tebaası olan gayrimüslimlere yönelik kapsamlı düzenlemelere gitmesi istenmiştir. Bu talepler doğrultusunda hazırlanan Islahat Fermanı, 18 Şubat 1856 tarihinde Babiâli'de, padişahın iradesiyle ilan edilmiştir.

Islahat Fermanı'nın hazırlanmasında Fransa, İngiltere ve Avusturya gibi büyük Avrupa güçlerinin doğrudan etkisi olmuştur. Ferman, Osmanlı'nın iç hukuk reformu gibi görünse de aslında Paris Barış Konferansı'nda Batılı güçlerin Osmanlı'nın iç işleyişine karışma fırsatını sınırlandırmak için bir önleyici düzenleme niteliğindeydi. Batılı devletler Osmanlı'nın egemenlik hakları mevcut olsa dahi yine de azınlıklar meselesi ile bu haklara itimat etmemişlerdir. Fermanın hazırlık sürecinde Avusturya, Fransa ve İngiliz elçilerinden oluşan bir kurul kurularak gayrimüslim tebaanın haklarının ne olacağı konusunda fikirlerini beyan etmişlerdir.²³ Aslen bu fikir beyanatları Osmanlı'nın diğer Avrupai devletlerin hukuki zeminine yetişmesinden çok kendi siyasi çıkarlarının temelini oluşturmaya yönelikti. Bu sebeple Fermanın hazırlanışı demokratik bilincin artmasından kaynaklı değil azınlık meselesini iç bir mesele haline getirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle fermanın ilanı, sadece Osmanlı'nın iradesiyle değil, büyük ölçüde uluslararası zorlamaların sonucunda gerçekleşmiştir.²⁴

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda dile getirilen eşitlik ilkesini daha somut ve kapsamlı hale getirmiştir. Ferman, sadece Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliğini vurgulamakla kalmamış, aynı zamanda gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine girmesi, askerlik yapması, mülk edinmesi, eğitim ve yargı sistemine katılımı gibi alanlarda da köklü dönüşümler öngörmüştür.²⁵ Gayrimüslimlerin kamu kurumlarında çalışabileceği, hatta yüksek memuriyetlere kadar yükselebileceği hükme bağlanmıştır.²⁶ Böylece Osmanlı'nın bürokratik yapısı içinde gayrimüslimlerin de temsil edilmesi hedeflenmiştir. Ancak bu durum, Müslüman toplum kesimleri tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Eşit vatandaşlık verilmesinin en önemli sebeplerinden biri Fransız devriminin ardından yayılan Milliyetçilik akımının çok uluslu devletlerde "Kolektif zihniyet" anlayışından hüküm süren dini çoğunluğa karşı "öteki"leştirme

²² Sabri Can Sannav, "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Balkanlar'daki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri." *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 5/9, (2022), 258.

²³ Gümüş, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı" 284.

²⁴ Umar Ömer Osman- Melek Yenisu. "Gizli Antlaşmalar Çerçevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu Şekillendirme Çabaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 101, (Bahar 2020), 34.

²⁵ Gümüş, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı" 285.

²⁶ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 63.

istenmesiydi.²⁷ Osmanlı Devleti bu adımla içerisinde yayılan milliyetçi azınlıkların devlete bağlanması, devlete olan sadakatlerini yenilemelerini planlamıştı.

Fermanlardan öncesinde de Gayrimüslim halkın dini yaşayışları devletin koruması altındaydı. Osmanlı Devleti'nde hâkim inanış İslam dinine mensuptu. Bu hakimiyet ile Osmanlı'da gayrimüslimlere farklı bir yaklaşımı da beraberinde getirmekteydi. Osmanlı'da yaşayan bütün gayrimüslimler kendilerinin bağlı olduğu dinin yöneticiler tarafından devlet katında temsil ediliyordu. Dini ritüellerinde serbesttiler, din adamları kendi dini ritüellerinde kullandıkları kıyafetleri giymekte de serbestti.²⁸ Serbestliklerinin bedeli olarak devlete sadakat duymaları istenmişti.²⁹

Ferman, tüm Osmanlı vatandaşlarının din ve mezhep özgürlüklerini güvence altına almıştır. Gayrimüslimlerin kendi mezheplerine göre ibadet etmeleri, ibadethane ve mezarlık açmaları, dinî ritüellerini serbestçe yerine getirmeleri açık şekilde garanti altına alınmıştır³⁰. Aynı zamanda, gayrimüslimlerin dini gerekçelerle aşağılanmaları veya küçük düşürülmeleri yasaklanmıştır. Bu hükümler hem devlet görevlileri hem de halk için bağlayıcı kılınmıştır.

Islahat Fermanı ile Patrikhaneler ve Hahambaşılık gibi dini kurumlarının liderleri devlet memuru sayılacak ve kendi cemaatleri içerisindeki seçimlerle göreve geleceklerdi.³¹ Dini önderlerin devlet memuru olarak kabul görmesi, gayrimüslim halkların devlet kademesinde de kendilerin temsil edeceklerini göstermektedir.

Islahat Fermanı ile Patrikhaneler ve Hahambaşılık gibi dini önderlik kurumlarının yalnızca dini işlerle ilgilenmeleri gerektiği belirtilmiş; dünyevi işlerdeki yetkileri sınırlandırılmıştır. Cemaatlerin idaresi artık sadece ruhbanlar tarafından değil, aynı zamanda laik üyelerden oluşan karma meclislerle yürütülecektir. Bu durum, cemaatler içinde daha demokratik bir yapılanmanın ilk adımı olarak görülmüştür.

Ferman, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar arasındaki vergi yükümlülüklerini eşitlemiştir. Zimmîlerin cemaat reisleri aracılığıyla topladığı keyfi vergiler kaldırılmış, vergi tahsili doğrudan devlet tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Ayrıca, gayrimüslimlere de taşınmaz mülk edinme ve vakıf kurma hakkı tanınmıştır.³² Bu gelişme özellikle Rum ve Ermeni burjuvazisinin ekonomik gücünü artırmıştır.

Gayrimüslim toplulukların kendi okullarını kurma, meslekî ve teknik eğitim kurumları açma hakları tanınmış; bu kurumların müfredatı ve öğretmen kadrosu ise devlet denetimine alınmıştır. Aynı zamanda devlet okullarına gayrimüslim öğrencilerin alınması da garanti edilmiştir.³³ Ancak

²⁷Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyun Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", Belgeler 27, (2006), 1.

²⁸ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 241. Bazı şartlar dışında Osmanlı'da halkın dinsel ritüellerine karışılmamaktaydı. Kendi dini önderlerini seçebilirlerdi fakat yine Sultan'ın onayından geçmesi gerekiyordu. Yeni ibadethane açamazlar fakat sorunu olan ibadethanelerini onarabilirlerdi. "İbadetler, açıkta özellikle Müslümanların gözü önünde olmamak şartıyla serbesttir. Dışarıya çıkacak kadar yüksek sesle ibadet etmek ve çan çalmak ise yasaktır."

²⁹ Sevingül Elif Gümüş, *Türkiye'de Dini Azınlıklar*, (Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 40.

³⁰ Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilgi 47(2008 Güz)*, 222.

³¹ Gümüş, *Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı* 295.

³² Gümüş, *Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı* 301.

³³ Gümüş, *Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı* 300.

bu eğitim özgürlüğü zamanla toplumsal entegrasyonu artırmak yerine, cemaatler arası ayrımı pekiştiren bir unsur haline gelmiştir. Eğitim kurumlarına Avrupalı birçok ülkeden misyonerlik faaliyetleri için gelen papazlar vardı. Papazlar kendi mezheplerinin ve kendi kiliselerinin güçlenmesi için ülke içerisinde birçok eğitim kurumunu kullanmışlardır.³⁴ Burada yapılan propagandaların çoğu milliyetçi bir kesim yetiştirmek maksadını taşımaktadır. Eğitimin ayrıştırılıp dağıtılması Osmanlı Devleti içerisindeki parçalanmayı hızlandırmıştır.

Fermanla beraber askerlik görevinden muaf olan gayrimüslimlere askerlik görevi getirilmiştir.³⁵ Gayrimüslimler zorunlu askeri görevlendirmelerine sıcak bakmadıkları ve askere alımlarının zor olması sebebi ile bedel ödeme sistemi uygulanmıştır³⁶. Böylece, gayrimüslimler devlete askerlik hizmeti yerine mali katkı sunarak eşit vatandaşlık görevini yerine getirmiş sayılmışlardır.

Fermanlardan öncesinde gayrimüslim halkın kendilerine ait mahkemeleri vardı. Bu mahkemeler hukuksal açıdan her türlü soruna bakmıyorlardı yalnızca basit davlara bakılırdı.³⁷ Şayet davanın taraflarından biri Müslüman ise dava Müslüman mahkemesine taşınır. Gayrimüslimler dilerlerse kendi davalarını da Müslüman mahkemesine taşıyabilirlerdi.³⁸ Mahkemelerde Müslüman davalarında gayrimüslimlerin şahitliği genellikle kabul edilmez. Bu tamamen dini bir durum olup duruma göre Kadi'nın emri üzerine yemin ettirilerek şahitliği kabul ettirilebilir.³⁹

Fermanla beraber farklı din mensupları arasındaki davaların karma mahkemelerde, aleni ve nizami şekilde görülmesi öngörülmüştür. Ceza ve ticaret davalarında laik mahkemelerin yetkili olacağı belirtilmiş, tanıklık sisteminde dini farklılık gözetilmeyeceği vurgulanmıştır. Böylece yargı alanında da eşitlik ilkesi tesis edilmeye çalışılmıştır.

Islahat Fermanı, tıpkı Tanzimat Fermanı gibi hem Müslüman hem de gayrimüslim halk arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır.⁴⁰ Müslüman kesim, gayrimüslimlerle hukuken eşitlenmelerini “İslam'ın üstünlüğüne gölge düşüren bir durum”⁴¹ olarak yorumlamış, bu nedenle reformlara tepki göstermiştir. Gayrimüslimler ise reformları olumlu karşılamakla birlikte, bu hakların uygulamada yansımalarının yetersiz kalmasından şikâyetçi olmuşlardır. Gayrimüslimler için önemli bir sorun olarak askerlik görevinin onlara da zorunluluk olmasıydı. Gayrimüslimler ferman yayınlanmadan öncesine kadar zimmi kabul edildikleri için askerlikten muaf tutuluyorlardı. Müslim-gayrimüslim ayrımı kaldırıldıktan sonrasında bedel karşılığında da olsa askerlik görevinin onlara da gelmesi hoşnutsuzlukları da beraberinde getirdi.⁴²

Avrupa devletleri ise, Osmanlı'nın bu reformları kendi başına değil, dış baskılarla yaptığına inandıkları için reformları yetersiz bulmuşlardır. Bu da Osmanlı'nın iç işlerine müdahale zeminini ortadan kaldırmadığı gibi, daha da genişlemesine yol açmıştır.

³⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 47.

³⁵ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 63; Gümüş, “Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı”, 296.

³⁶ Gümüş, *Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal*, 227.

³⁷ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 247.

³⁸ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 248.

³⁹ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 250.

⁴⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 245.

⁴¹ Gümüş, *Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal*, 232.

⁴² Gümüş, *Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal*, 227.

4. Kanun-ı Esasi ve Gayrimüslim Osmanlı Tebasının Hukuki Statüsü

Osmanlı kurulduğundan itibaren içerisinde birçok farklı gayrimüslim unsuru barındırdı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarından öncesine kadar ki süreç içerisinde yaşayan halk gayrimüslimler ve Müslimler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu ayrım İslam hukuku neticesinde yapılmakta ve gayrimüslimlere zimmi hukuku çerçevesinde bakılmaktaydı.⁴³

Müslüman hukukuna bir yer fethedildikten sonra orada yaşayan gayrimüslim halk Müslüman devletin koruması altına girer. Devler gayrimüslimleri bir nevi *misafir*⁴⁴ olarak görür. Gayrimüslimler, Müslimlere ait olan askerlik görevini yapmadıkları için vergi vermek ile yükümlüdürler.⁴⁵ Tanzimat ve Islahat Fermanları ile beraber gelen eşit vatandaşlık anlayışı ile Gayrimüslim ve Müslim farkları ortadan kaldırılarak tek bir vatandaşlık statüsü oluşturulmak istendi.

Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde önemli dönüm noktaları olmakla birlikte, gayrimüslim vatandaşların Osmanlı sistemindeki statüsünü kalıcı biçimde eşitleme noktasında yetersiz kalmıştır. Bu reformların hem içteki Müslüman tebaa nezdinde hem de Avrupa kamuoyunda beklentileri tam anlamıyla karşılamaması, Osmanlı elitlerini daha ileri bir reform adımıyla yöneltmiştir.

Kanun-ı Esasi'nin hazırlık süreci, Osmanlı bürokrasisinde reformcu kadroların başını çeken Mithat Paşa öncülüğünde şekillenmiştir.⁴⁶ II. Abdülhamid'in tahta çıkış şartlarından biri olarak anayasanın ilanı gündeme gelmiş ve bu süreç hızlandırılmıştır. Anayasa, bir yandan modern anayasal düzene geçişi temsil ederken, diğer yandan Avrupa kamuoyuna Osmanlı'nın medeni bir devlet olduğu mesajını vermeyi amaçlamıştır.⁴⁷ Osmanlı'ya özgü millet sistemiyle modern vatandaşlık hukuku arasında bir sentez oluşturulmaya çalışılmıştır.⁴⁸ Gayrimüslimler açısından bu anayasa, zimmilik statüsünün hukuken sona erdiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Anayasanın 8. maddesinde açıkça şu hüküm yer almaktadır "Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin Osmanlı sayılır." Bu ifade, ilk kez hukuken tüm Osmanlı tebaasının eşit yurttaş kabul edildiğini ilan etmektedir. Bu hüküm, zimmilik gibi din temelli statülerin kaldırıldığını ve yerine seküler, vatandaşlığa dayalı bir sistemin getirildiğini göstermektedir. Osmanlılık kavramı bu noktada bir üst kimlik olarak formüle edilmiştir.⁴⁹ Din farklılıkları, kamu hukuku açısından artık belirleyici değildir. Böylece Osmanlı Devleti içinde bir anayasal millet inşa edilmeye çalışılmıştır.

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi, Osmanlı tarihinde ilk yazılı anayasa olarak kabul edilmekte ve meşrutiyet rejiminin resmen başlamasını temsil etmektedir. Anayasanın ilan edilmesinde, iç karışıklıklar, ekonomik buhran, Balkanlar'daki isyanlar ve Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki siyasi baskıları büyük rol oynamıştır. Bu anayasa, yalnızca siyasal katılımı düzenlemekle kalmayacak, aynı zamanda tüm Osmanlı vatandaşlarına din, mezhep ve ırk fark

⁴³ Ülkü Bilgin, *Azınlık Hakları ve Türkiye*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, Kitap Yayınevi, İstanbul), 54.

⁴⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 15.

⁴⁵ Genellikle 14-75 yaş arası Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 37.

⁴⁶ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950* (Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2. Baskı, 2019), 45-46.

⁴⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul, Hil Yayın, 2. Baskı 1983), 19-20.

⁴⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 49.

⁴⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 90.

etmeksizin eşit yurttaşlık statüsü tanıyarak, gayrimüslimlerin hukuki konumunu da radikal şekilde değiştirecektir.⁵⁰

Kanun-ı Esasi, bütün Osmanlı vatandaşlarına yönelik olarak bir dizi temel hak ve özgürlük tanımıştır. Bunlar arasında: Madde 10; Bütün Osmanlıların kişi özgürlükleri güvence altındadır. Keyfî tutuklama ve cezalara karşı yasal koruma sağlanır, Madde 21 ve 22; Mülkiyet ve konut dokunulmazlığı esastır, Madde 25; Vergiler, tüm vatandaşlardan eşit biçimde, yasaya dayalı olarak alınır. Din veya ırk farkı gözetilmez, Madde 16; Tüm okullar devletin denetimi altındadır. Farklı dinî cemaatlerin okullarında din eğitimi serbesttir, Madde 2; Devletin dini İslam olmakla beraber, diğer dinlerin serbestçe icrası devletin himayesindedir. Bu maddelerle birlikte gayrimüslimlerin mülkiyet, eğitim, ifade, ibadet ve örgütlenme özgürlükleri anayasal güvence altına alınmış; eşitlik ilkesi anayasa metniyle somutlaştırılmıştır.

Kanun-ı Esasi, gayrimüslimlerin devlet hizmetine girmelerinin önünü açmıştır: Madde 18; Devlet hizmetine girmek isteyen her Osmanlı, Türkçe bilmek şartıyla, görev almaya hak kazanır, Madde 19; Ehliyet ve kabiliyet ölçüsünde, bütün vatandaşlar kamu görevlerine atanabilir. Bu düzenleme, gayrimüslimlerin sivil ve bürokratik hayata entegrasyonunu hedeflerken, devletin çok dinli ve çok milletli yapısını koruyarak bir denge sağlamayı amaçlamıştır. Aynı zamanda Meclis-i Mebusan'a temsilci gönderme hakkı da tanınmıştır. Anayasanın en dikkat çeken uygulamalarından biri, Meclis-i Mebusan'ın oluşturulmasıdır. Bu meclis, Müslim ve gayrimüslim temsilcilerin birlikte yer aldığı ilk parlamento olma özelliğini taşımaktadır.

1877'de toplanan ilk Meclis-i Mebusan'da Rum, Ermeni, Yahudi ve Bulgar gibi cemaatlerden temsilciler görev yapmıştır. Bu temsilciler, sadece kendi cemaatlerini değil, anayasal olarak tüm Osmanlı halkını temsil etmekle yükümlüydü. Meclisteki tartışmalar sırasında Osmanlı milleti kavramı vurgulanmış; ancak kimi zaman bazı gayrimüslim temsilciler, özellikle Balkanlar'daki gayrimüslim halkların ayrıcalıklarını anayasal düzeyde garanti altına almak istemişlerdir. Bu durum, anayasal eşitliğin henüz toplumsal düzlemde yeterince içselleştirilemediğini de göstermektedir.

Anayasanın uygulanmaya başlamasıyla birlikte, farklı din ve milletlerden gelen temsilcilerin dil, kültür ve siyaset anlayışı bakımından ayrıştıkları görülmüştür. Temel sorunlar ise şu şekildedir; Mecliste 14 farklı dil konuşulmakta, ortak bir siyasal dil inşa edilememekteydi, Gayrimüslim vekiller, savaş gibi kriz anlarında Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını dile getirmiş olsalar da askerlik çağrısına katılım göstermemişlerdir.⁵¹ Bu durum, Müslüman tebaa arasında tepkilere yol açmıştır. Tüm bu gelişmelerin üzerine Rusya ile başlayan 1877–1878 savaşı sırasında II. Abdülhamid, meclisi kapatmış ve anayasal rejimi askıya almıştır. Böylece I. Meşrutiyet dönemi sona ermiş, anayasal vatandaşlık rejimi yerini yeniden mutlakiyete bırakmıştır.

1876 Yasası, gayrimüslimler açısından birçok kazanımı beraberinde getirmiştir. Zimmî statüsü fiilen ve hukuken ortadan kalkmıştır.⁵² Devletle olan ilişkiler vatandaşlık temeline oturtulmuştur. Siyasi, hukuki, ekonomik ve kültürel haklar anayasa düzeyinde güvence altına alınmıştır. Ancak bu kazanımların uygulamadaki karşılığı sınırlı kalmıştır. Anayasal düzenin kısa sürede askıya alınması, gayrimüslim vatandaşların beklentilerini boşa çıkarmıştır. Öte yandan, anayasal eşitlik

⁵⁰ Kanun-ı esasi: madde 8 (Son Erişim Tarihi 27.04.2025)

⁵¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 245.

⁵² Kanun-ı esasi: Madde 21 (Son Erişim Tarihi 29.04.2025)

iddiası, Müslüman kesimlerde geleneksel üstünlüğün kaybı olarak algılanmış ve büyük bir toplumsal gerilim yaratmıştır.⁵³

5. Berlin Antlaşması ve Sonrası: Gayrimüslimlerin Uluslararası Koruma Altına Alınması

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti için askeri ve diplomatik açıdan büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşta Osmanlı ordusu ciddi kayıplar vermiş, Balkanlar'daki birçok bölge elden çıkmış ve Rus orduları İstanbul'un kapılarına kadar dayanmıştır. Osmanlı Devleti, bu savaşı sonlandırmak ve daha büyük bir kaybı önlemek için önce Ayastefanos Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmış, ancak bu antlaşmanın içerdiği ağır hükümler İngiltere, Avusturya ve Almanya gibi Avrupa devletlerinin çıkarlarıyla çeliştiği için iptal edilerek, yerine 1878 Berlin Antlaşması yapılmıştır⁵⁴. Berlin Antlaşması, yalnızca savaşın sona ermesini sağlamamış, aynı zamanda Osmanlı'nın içyapısına ve özellikle gayrimüslim vatandaşlarına yönelik doğrudan müdahaleleri içeren maddeleriyle tarihte bir dönüm noktası olmuştur.⁵⁵

13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti açısından iç hukuka dışarıdan yapılan bir müdahalenin kurumsallaşması anlamına gelmiştir⁵⁶. Antlaşma metni, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin haklarının güvence altına alınmasını yalnızca Osmanlı'nın bir iç taahhüdü olarak değil, uluslararası bir yükümlülük olarak düzenlemiştir. Bu durum, Tanzimat ve Islahat Fermanlarından farklı olarak, reformların artık Osmanlı egemenliğine değil, Avrupa güçlerinin onayına tabi hale geldiğini göstermektedir. Antlaşmanın 61. maddesi özellikle dikkat çekicidir: “Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturduğu vilayetlerde gerekli reformları gerçekleştireceğini ve bu reformların uygulanmasını Avrupa devletlerinin denetimine açık tutacağını taahhüt eder.” Bu madde, Ermeni meselesini ilk kez uluslararası bir bağlama taşımış ve Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine resmen müdahale edebilmesine zemin hazırlamıştır.

Antlaşma, Rum, Ermeni, Bulgar ve diğer gayrimüslim unsurların haklarının korunmasını garanti altına alırken, aynı zamanda Osmanlı'daki bu topluluklara yönelik özel reformların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Özellikle şu alanlarda düzenlemeler öngörülmüştür; Gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde yerel idarelerin düzenlenmesi ve temsiliyetin artırılması, cemaatlerin mal edinme haklarının tanınması ve idari özerkliğe kavuşması, askeri birliklerin gayrimüslimlere yönelik baskılarına karşı koruyucu önlemler alınması, eğitim, dinî haklar ve vakıf faaliyetlerinde tam serbesti tanınması, reformların uygulanmasının Avrupa konsoloslukları ve komiserleri tarafından denetlenmesi.

Bu maddelerle birlikte gayrimüslimler, artık yalnızca Osmanlı hukuku içinde değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyu nezdinde korunmaya muhtaç bir unsur statüsüne sahip olmuşlardır.⁵⁷ Bu

⁵³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 245.

⁵⁴ Musa Gümüş, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisinde Denge Arayışları ve Osmanlı Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara (2019), 233.

⁵⁵ Reyhan, “Osmanlı Millet Nizamnameleri”, 33.

⁵⁶ Gümüş, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisinde Denge Arayışları” 224.

⁵⁷ Kenan Evren Duman, *Türkiye'de Azınlık Basını ve Sorunları*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 20.

statü, gayrimüslim cemaatlerin taleplerini yükseltmelerine yol açarken, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi açısından bir zaafa neden olmuştur.⁵⁸

Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, yalnızca belirli reformların yapılmasını kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda bu reformların uygulanma sürecinin Avrupa devletlerinin yakın gözetimi altında yürütülmesini de kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşma, Osmanlı'nın iç işlerine dair önemli bir kırılma noktası olmuştur çünkü reformlar artık tamamen Osmanlı'nın kendi iç hukuk düzenlemeleri kapsamında değil, aynı zamanda uluslararası siyasi bir denetim mekanizmasının parçası haline gelmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin reform süreci, ulusal egemenlikten ödün verilerek, dış güçlerin müdahalesine açık bir hale gelmiştir. Reformlar sadece kâğıt üzerinde kalmamış, Batılı devletlerin temsilcileri tarafından bizzat takip edilmiş, denetlenmiş ve eğer reformlarda herhangi bir aksaklık ya da gecikme söz konusu olmuşsa bu durum Avrupa devletlerinin Osmanlı yönetimine doğrudan müdahale tehdidini gündeme getirmiştir.⁵⁹

Bu süreç özellikle Anadolu'nun doğusunda, Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde kendisini belirgin bir şekilde göstermiştir. Çünkü bu bölgelerde reformların gecikmesi ya da hiç uygulanmaması, Avrupa devletleri tarafından Osmanlı üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Reformların aksaması, Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya karşı yaptırım uygulama veya müdahalede bulunma gerekçesi haline gelmiş, bu da Osmanlı'nın egemenlik anlayışında ciddi bir sarsıntı yaratmıştır.⁶⁰ Artık Osmanlı Devleti, iç politikasını sadece kendi ulusal çıkarları, toprak bütünlüğü ve toplumsal düzenini sağlamak amacıyla değil, uluslararası toplumun beklentilerini karşılamak ve olası dış yaptırımlardan kaçınmak için şekillendirmek zorunda kalmıştır. Bu durum, devletin kendi halkı üzerindeki hakimiyetini zayıflatmış, iç işlerine dış müdahalelerin kapısını açmıştır. Böylece Osmanlı, gayrimüslim vatandaşlarına yönelik düzenlemeleri yapmak zorunda kaldığında, bunu ulusal birliğin güçlendirilmesi veya toplumsal barışın sağlanması gibi kendi stratejik amaçları için değil, dış baskılar karşısında mecbur kalınan bir yükümlülük olarak görmüştür.⁶¹ Bu gelişmeler, Osmanlı'nın modernleşme ve reform yolunda atmak istediği adımları, kendi iradesinden bağımsız olarak ve uluslararası güç dengelerinin gölgesinde gerçekleştirmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak, Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'nin iç işlerine dair reform sürecini salt hukuki bir mesele olmaktan çıkararak diplomatik bir denetim alanına dönüştürmüş, reformların uygulanmasını Avrupa devletlerinin temsilcileri aracılığıyla sıkı bir gözetim altına almıştır. Bu durum, Osmanlı egemenliğinin sınırlarını belirgin biçimde daraltmış ve devletin hem iç hem de dış politikada bağımsız hareket etme kapasitesini kısıtlamıştır. Müslümanlar ve gayrimüslimlerin arasındaki uçurumu iyice açan antlaşma iki grup arasındaki sürtüşmeleri de fazlaştırmıştır.⁶²

⁵⁸ Mehmet Zakir Sarıkaya, "Osmanlı Devleti'nde Yeni Bir Yapılanma: Tanzimat Fermanı." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 60/91 (2023), 86.

⁵⁹ Mürşide Şimşek, "Osmanlı Yönetim Anlayışındaki Dönüşüme Osmanlı Anayasal Belgelerinden Kısa Bir Bakış" *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2022), 12.

⁶⁰ "Sultanın İngiltere'ye karşı beslediği güven ve dostluk duyguları Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini okuduktan sonra tamamen yok oldu. Bu madde İngiltere'yi Doğu vilâyetlerinde girilecek reformların denetleyicisi yapıyordu" Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş yayınları, 2013), 275.

⁶¹ Elif Özdemir, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsüne Vatandaşlık Hakkı Açısından Bir Bakış." *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 27/2 (2023), 243.

⁶² Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, 233.

Böylece Osmanlı'nın reform süreci, ulusal iradenin önceliğini yitirdiği, dış baskıların belirleyici olduğu karmaşık bir sürece evrilmiştir.

Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya konan reformlar, başta Ermeni ve Bulgar gibi gayrimüslim toplulukların haklarını genişletirken, Müslüman halk arasında önemli bir huzursuzluk ve tepki dalgası yaratmıştır. Bu dönemde Müslüman kesimler, gayrimüslimlere verilen yeni hakları bir ayrıcalık olarak algılamışlardır. Özellikle, gayrimüslimlerin eğitim, ticaret ve ekonomi alanlarında güçlenmeleri, Müslümanların bu alanlarda aynı düzeyde fırsatlara erişememesiyle birleşerek toplum içinde derin bir eşitsizlik ve adaletsizlik duygusunu pekiştirmiştir. Bunun yanı sıra, askerlikten muaf tutulmaları nedeniyle gayrimüslimlerin ekonomik güçlerinin artması, Müslüman halk arasında rahatsızlık ve hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu ekonomik dengesizlik, toplumsal gerilimin temel nedenlerinden biri olmuştur.⁶³

Tüm bu gelişmeler, Osmanlı kimliğinin özellikle Müslüman topluluklar tarafından yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluk olarak biçimlenen "Osmanlılık" ideali, giderek zayıflamış ve yerini dini temelli bir kimlik olan "İslamcılık" düşüncesine bırakmaya başlamıştır. Müslümanlar, devletin birliğini ve toplumsal düzeni koruyabilmek için Osmanlı kimliğinin İslam dini ekseninde tanımlanmasının gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.⁶⁴ Bu durum, Osmanlı devlet ideolojisinde önemli bir dönüşümün sinyallerini vermiştir. İslamcılık fikrinin yükselişi, devletin yönetim anlayışında ve halkın kimlik algısında köklü değişikliklere zemin hazırlamıştır.

5. Zimmîlikten Yurttaşlığa: Hukuki Statü Değişiminin

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde zimmîlik statüsünün hukuki temelleri ilk kez ciddi şekilde sarsılmıştır.⁶⁵ Her ne kadar bu dönemde zimmîlik tamamen ortadan kaldırılmamış olsa da kanun önünde eşitlik ilkesi tüm Osmanlı tebaası için geçerli kılınmış ve gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında hukuki açıdan eşitleme süreci başlatılmıştır. Bu süreç birkaç önemli özellik taşımaktadır. İlk olarak, devletin meşruiyetini sadece İslami referanslara değil, aynı zamanda evrensel hukuk normlarına dayandırma çabası ön plana çıkmıştır. İkinci olarak, toplumun dini kimlikler temelinde değil, birey odaklı bir şekilde yeniden yapılandırılması hedeflenmiştir. Üçüncü olarak ise farklı dini cemaatler arasında eşitlik anlayışı esas alınarak kamu hizmetlerine katılımın yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

Bu açıdan Tanzimat Fermanı, Osmanlı'da geleneksel toplumsal hiyerarşiyi dönüştürmeye ve çözmeye yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilir. Ancak bu reform, esasen devlet bürokrasisi ve elit kesimlerin modernleşme hayallerinin bir yansıması olmuş, toplumun geniş kesimlerinde ise tam anlamıyla benimsenmemiştir. Bunun yansımalarını ise Müslim ve Gayrimüslim topluluklardaki hoşnutsuzluklardan net bir şekilde görebilmek mümkündür. Dolayısıyla Tanzimat, Osmanlı modernleşme sürecinde hukuki ve ideolojik açıdan yeni bir dönemin başlangıcını simgelerken, toplumun tabanında karşılık bulmakta zorlanmıştır.

⁶³ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12 (2008) 186.

⁶⁴ Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri." *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10/18 (2018), 85.

⁶⁵ Halil İnalcık, "*Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*", (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020) 137-138.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, Osmanlı hukukunda zimmî statüsünün fiilen sona erdirildiği en önemli belge olmuştur.⁶⁶ Bu fermanla birlikte dini kimliğe dayanan vergi farklılıkları kaldırılmış, farklı dini cemaatlere ait ayrı yargı uygulamaları kademeli olarak ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca, kamu görevlerine erişimde din temelli engeller büyük ölçüde kaldırılarak, gayrimüslimlerin devlet yönetiminde daha aktif rol almalarının önü açılmıştır.⁶⁷

Ancak bu değişim yalnızca yeni hakların verilmesi anlamına gelmemiş, aynı zamanda Osmanlı toplumunda derin bir dönüşüm zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Artık bireyler, mensup oldukları dini cemaatler üzerinden değil, Osmanlı merkezî yönetiminin bir parçası olarak yeniden tanımlanmak zorunda kalmışlardır.⁶⁸ Bu durum, geleneksel dini otoriteler ve cemaat liderlikleri üzerinde önemli sarsıntılar yaratmıştır. Özellikle Patrikhane, Hahambaşılık gibi kurumların toplumsal ve siyasal rolleri zayıflamış, bu yapılar Osmanlı'daki çok dinli düzenin yeniden şekillenmesi sürecinde önemli bir değişim yaşamıştır. Böylece Islahat Fermanı, sadece hukuki bir belge değil, aynı zamanda Osmanlı toplumsal yapısında köklü bir dönüşümün de başlangıcı olmuştur.

1876 Anayasası, Osmanlı hukukunda ve toplum yapısında önemli bir dönüm noktası olarak zimmîlik kavramının hem teorik hem de uygulamadaki yerini “yurttaşlık” anlayışına bıraktığını kesin bir biçimde ortaya koymuştur.⁶⁹ Bu anayasa metni, Osmanlılık kavramını, toplumdaki etnik ve dini farklılıkları aşan ortak bir kimlik olarak tasarlamış ve tüm Osmanlı halkını bu ortak kimlik altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Anayasa, her bireyin devletin eşit bir parçası olduğu fikrini yasal güvence altına alarak, kamu hizmetinden eğitime, vergilendirmeden yargılama süreçlerine kadar tüm alanlarda eşitlik ilkesinin uygulanmasını kabul etmiştir.⁷⁰

Burada en kritik ve aynı zamanda en radikal olan unsur, bireyin dini kimliğinden soyutlanarak “soyut ve eşit yurttaş” olarak tanımlanmasıdır.⁷¹ Bu kavramsallaştırma, dönemin Osmanlı toplumunda köklü bir değişim anlamına gelmekteydi; zira o dönemde toplumun büyük çoğunluğu kendini öncelikle dini aidiyetiyle tanımlıyor ve kamusal yaşamı da bu kimlik ekseninde algıliyordu. Dolayısıyla, anayasanın getirdiği eşitlikçi yurttaşlık anlayışı hem hukuki hem de toplumsal açıdan büyük bir kırılma yaratmış ve Osmanlı çok kültürlü yapısında yeni bir kimlik ve aidiyet biçiminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷² Ancak bu ideal uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşmış, toplumsal alışkanlıklar ve güç dengeleri nedeniyle hemen tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Yine de 1876 Anayasası, Osmanlı modernleşme sürecinin önemli bir aşaması olarak, hukuki eşitlik ve ortak vatandaşlık kavramlarını sistematik şekilde benimseyen ilk resmî belge olma özelliğini taşımaktadır.

Her ne kadar zimmîlik statüsü hukuki metinlerden kaldırılmış ve Osmanlı'da eşit yurttaşlık ilkesi resmen benimsenmiş olsa da bu değişikliklerin pratikte uygulanmasında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Devlet dairelerinde gayrimüslimlerin istihdamı hâlâ oldukça sınırlı kalmış, birçok önemli kamu görevinde Müslüman olmayanların yer alması engellenmiştir. Ayrıca

⁶⁶ *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, (Ankara: TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, 2023), 17-21.

⁶⁷ Gümüş, “*Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal*”, 223.

⁶⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 227-229.

⁶⁹ *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, (Son Erişim Tarihi 18.06.2025) 29-31.

⁷⁰ *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, (Son Erişim Tarihi 18.06.2025) 33, 49, 51.

⁷¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 310.

⁷² Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, 90.

mahkemelerde Müslüman hâkimlerin gayrimüslimlere karşı taraflı davrandığına dair çok sayıda şikâyet ortaya çıkmış, adaletin tarafsız bir şekilde sağlanması konusunda önemli aksaklıklar görülmüştür. Vergi sistemindeki reformlar ise yerel düzeyde uygulanırken, birçok memurun keyfi ve ayrımcı davranışları sebebiyle hakkaniyetli bir uygulama sağlanamamıştır. Toplumun geniş Müslüman kesimi ise gayrimüslimlerin eşitliğe sahip olmasını “dini düzenin bozulması” olarak algılayarak bu duruma tepki göstermiştir.

Tüm bu gelişmeler, eşitlik ilkesinin yalnızca anayasal ve hukuki düzeyde var olduğunu, ancak siyasal kültür ve idari pratiklerin henüz bu değişime tam anlamıyla uyum sağlayamadığını açıkça ortaya koymaktadır. Böylece Osmanlı’da yasal reformlar ile günlük hayat ve devlet işleyişi arasındaki uyumsuzluk, toplumsal gerilimlerin ve uygulamadaki aksaklıkların temel sebeplerinden biri olmuştur.

6. Sonuç

Tanzimat Fermanı’ndan Berlin Antlaşması’na uzanan dönemin dikkatle incelenmesi, Osmanlı Devleti’nin çok dinli, çok etnisiteli ve çok kültürlü yapısını modern hukuk normlarıyla bağdaştırma yönündeki gayretini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu süreçte ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanları ile nihayetinde Kanun-ı Esasi, yalnızca devletin hukuk düzeninde değil aynı zamanda siyasal ve toplumsal yapısında da önemli değişikliklere yol açmıştır. Fermanlarla tüm Osmanlı tebaasına eşitlik ilkesi tanınmış; gayrimüslimlerin kamu hizmetine katılmaları, mülk edinmeleri, eğitim ve yargı alanlarında hak sahibi olmaları hedeflenmiştir. Böylelikle geleneksel zimmîlik statüsünün yerine modern bir vatandaşlık anlayışı getirilmeye çalışılmıştır. Ancak reformların büyük ölçüde uluslararası güç dengeleri, diplomatik baskılar ve Batılı devletlerin talepleri doğrultusunda şekillenmesi, söz konusu düzenlemelerin toplumsal zeminde güçlü bir meşruiyet bulmasını engellemiştir.

Gayrimüslimler açısından bu düzenlemeler ekonomik, eğitimsel ve siyasal alanlarda dikkate değer kazanımlar sağlamış olsa da Müslüman kesimlerde derin huzursuzluk yaratmıştır.

Müslüman kesimler ise kendilerini imparatorluğun asli unsuru olarak görmeye devam ettiklerinden, eşitlik söylemini zaman zaman kendi haklarına yönelik bir tehdit olarak algılamışlardır. Bu ikili hoşnutsuzluk, reformların toplumsal olarak içselleştirilmesini zorlaştırmış ve imparatorluğun çok kimlikli yapısında kalıcı çatlaklara sebep olmuştur.

Sonuç olarak, Osmanlı’da zimmîlikten modern yurttaşlığa geçiş süreci hukuki açıdan ilerici ve dönemin şartları bağlamında devrim niteliğinde bir hamle olarak değerlendirilmelidir. Ancak toplumsal uyum zemininin yeterince sağlanamaması ve siyasal elit ile halk kesimleri arasında ortak bir mutabakatın tesis edilememesi, bu dönüşümün kalıcı bir başarıya ulaşmasını engellemiştir. Tanzimat ve Islahat fermanlarından Berlin Antlaşması’na kadar geçen süreç, Osmanlı modernleşmesinin hem kazanımlarını hem de sınırlarını bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Hukuken eşit yurttaşlık kavramı geliştirilmiş olsa da siyasal pratikler ve toplumsal yaşam bu idealleri tam anlamıyla yansıtamamıştır.

Kaynakça

- (Kutluk) Karadağ, Nermin Funda, *Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Hukuki Statüsü*. Kırıkkale: , Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2010.
- Ayber Bahar, *Tanzimat'tan Lozan'a Türkiye'de Azınlık Hakları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Berkes Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2024.
- Bilgin Ülkü, *Azınlık Hakları ve Türkiye*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Bozkurt Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri" *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3/14 (1987), 115-155. <http://hdl.handle.net/20.500.12397/1982>
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2019.
- Duman Kenan Evren, *Türkiye'de azınlık basını ve sorunları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2006.
- Duran Nurbanu. "Yunan İsyanının Sırbistan'a Etkileri ve İstanbul'daki Sırp Vekilleri Meselesi". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları*, 33, (2018), 23-42. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iugaad/issue/53588/714246>
- Ercan Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitapevi, 2001.
- Erol Yasemin Zahide, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak Tahsildarlık Uygulaması". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68 (2020), 357-391. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.795109>
- Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Gümüş Musa, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisinde Denge Arayışları ve Osmanlı Dış Politikası". *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca ve Hidayet Kara, 221-259, 2019.
- Gümüş Musa, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarında Temsil Anlayışı ve Demokratik Geleneğin Kurumsal İnşası". *Tarih ve Toplum Yazıları Prof. Dr. Mehmet Karagöz Armağanı*, ed Bahattin Çatma, 269-311, Ankara: Sonçağ Akademisi, 2021.
- Gümüş Musa, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın İncelenmesi, Bilig, 47(2008), 215-238.
- Gümüş Sevingül Elif, "Türkiye'de Dini Azınlıklar", Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hobsbawm Eric J, *Devrim Çağı*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Yayınevi, 2012.
- İbrahim Abdülazim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/1 (2002), 63-91. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuhfd/issue/67892/1020087>
- İnalçık Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Kanun-i Esasi
- Karpat H. Kemal, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Karpat H. Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Kenanoğlu M. Macit. "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12 (2008), 181-206.
- Kılıç Zeynel Abidin. "Çokkültürlülük ve millet sistemi". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/2 (2017), 44-55. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pesausad/issue/36304/410228>
- Ortaylı İliber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1983.
- Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Ankara, 2023.
- Özcan Behiç. "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları" Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Özdemir Elif. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsüne Vatandaşlık Hakkı Açısından Bir Bakış". *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27/2 (2023), 217-277. <https://doi.org/10.60002/ebyuhfd.1384885>
- Reyhan Cenk. "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri". *Belgeler* 27 (2006), 33-90. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belgeler/issue/95609/1823599>

- Sannav Sabri Can. "Kırım Savaşının (1853-1856) Balkanlar'daki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 5/9 (2022), 257-277. <https://doi.org/10.32953/abad.1059783>
- Sarıkaya Mehmet Zakir. "Osmanlı Devleti'nde Yeni Bir Yapılanma: Tanzimat Fermanı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (2023), 60-91. <https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.29.10.2023.4>
- Şimşek Mürşide. "Osmanlı Yönetim Anlayışındaki Dönüşüme Osmanlı Anayasal Belgelerinden Kısa Bir Bakış". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 24/1 (2022), 1-20. <https://doi.org/10.33707/akuiibfd.1005415>
- Uçar Fuat. "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10/18 (2018), 81-108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksbd/issue/38325/443932>
- Ulugöl Mehmet Cem, *Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Umar Ömer Osman-Yenisu Melek. "Gizli Antlaşmalar Çerçevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu Şekillendirme Çabaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 101 (2020), 29-70. <https://doi.org/10.33419/aamd.732722>
- Yaman Ahmet ve Çalış Halit, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

KİTAP TANITIMI

BOOK REVIEW

Ahmet Ayhan Koyuncu, Yerli Sosyolojiye Bir Katkı Denemesi: Vasat Sosyolojisi, İstanbul: Pınar Yayınları, 2023, 176 sayfa.

Değerlendiren: Dr. Ömer ACAR 
Bağımsız Araştırıcı. Van-Türkiye
e-posta: ocac8756@gmail.com.

Geliş Tarihi/Received Date: 23.11.2025.
Kabul Tarihi/Accepted Date: 30.11.2025

Altı bölümü ihtiva eden *Vasat Sosyolojisi* adlı eser, vasat yaklaşımının açıkladığı ilk bölüm ve sonrasında daha önce yayınlanmış beş bölümden müteşekkildir. Yazarın 2012-2022 yılları arasında 10 yıllık bir dönemde tamamladığını belirttiği ilk bölüm, yerli bir sosyoloji arayışının neticesi olarak okuyucuya sunulmaktadır. Sosyolojinin yaşadığı krize ve Türk sosyolojisinin aktarmacı karakterine değinerek başlanan metin, Türk toplumunun da dâhil olduğu İslam kültürü çerçevesinde bir sosyal bilim yaklaşımı geliştirme amacını ifade etmektedir. Bu bağlamda Vasat yaklaşımı adını, İslam toplumlarına ideal bir model olarak sunulan “vasat ümmet” ifadesinden almaktadır. Eserde vasat ümmete dair pek bir şey söylenmez ancak vasat ümmete giden yolda vasat perspektifinin önemli olduğu çıkartılabilir.

Aslında vasat kelimesi gündelik kullanımda “sıradan, olağanüstü tarafı bulunmayan, ne iyi ne kötü” anlamlarını içermektedir. Ancak yazar, vasatın “seçkin, adil, denge” gibi anlamlar da içerdiğini, çalışma kapsamında kavramı en iyi ifade eden anlamın denge olduğunu ve kitapta, zaman zaman diğer anlamları ihtiva etse de çoğunlukla denge anlamında kullanıldığını ifade etmektedir (S. 18).

Yazar vasat yaklaşımını hem bir yaşam felsefesi hem de bir sosyal bilim perspektifi olarak kurguladığını ifade etmektedir. Yaşam felsefesi olarak vasat, Müslümanca bir yaşamın gereği olan aşırılıklardan kaçınmayı, ifrat ve tefritten uzak durmayı önermektedir. Bu bakış açısında mükemmellik yoktur. Bu boyutu ile çalışma “her nimetin külfeti vardır” şeklinde ifade edilen Türk atasözünün sosyolojini yapmaktadır. Sosyal yaşam içerisinde sorunların, dertlerin işlevsel boyutu olduğunu; bu sorunların bir boyutu ile yaşamı zorlaştırırken diğer boyutu ile kolaylaştırdığını, sorun yaşayan kişiyi/grubu güçlendirdiğini, dolayısıyla sorunsuz/dertsiz bir yaşamın başlı başına bir sorun kaynağı olduğunu, çeşitli açılardan örneklenilerek savunmaktadır. Mükemmellik arayışının bir tür aşırılık olduğunu, her tür aşırılığın haddi aşmak olduğunu, dolayısıyla Gazali’nin ifadesiyle “haddini aşanın zıttına döndüğünü” ve bu nedenle yaşamı olduğu gibi kabul edip, anlamaya çalışmanın bireyler ve toplumlar için yaşamı kolaylaştırıcı bir tarafı olduğunu iddia etmektedir.

Vasat yaklaşımının yaşam felsefesi olmasının dışında bir de sosyal bilimler için bir perspektif olma iddiası vardır. Modernitenin tekil hakikat iddiasına itiraz eden vasat yaklaşımı, postmodernitenin de hakikati bütünüyle inkâr etmesine de karşı çıkmaktadır. Vasat yaklaşımı hakikatin var olduğunu ve tek olduğunu kabul eder. Ancak hakikatin bütünüyle bilinemeyeceğini, yine de onun aranması gerektiğini ileri sürer. Bunu da hakikatin çok boyutlu olması ile ilişkilendirir. Hakikate ulaşmanın önündeki engelin, Weber’den mülhem olarak algılayanın algılama kapasitesinin sınırlı olmasına karşın, algılanan dünyanın sınırsız olması nedeniyle olduğunu belirtir. Bu nedenle hakikate dair açıklamaların nihai olarak bir yorum olduğunu, ancak postmodern bakışta olduğu gibi her yorumun eşit kıymette olmadığını ifade eder. Bunun için de bir öneri getirir. Buna göre yorumu yapan “uzman” bir kişi olmalı, belli bir

metodolojiyi takip etmeli, aşırı yorumlara meydan vermemeli ve yorumu belli bir bağlam içerisinde anlamlı olmalıdır (S. 30-32).

İlk bölümde teorik çerçevesi sunulan kitabın ikinci bölümü “Özne ve Hakikat Bağlamında Modern ve Postmodern Epistemolojinin Eleştirisi: Vasatı Yakalama Üzerine Bir Deneme” başlığını taşımaktadır. Yazarın önsözde belirttiğine göre bu metin yaklaşımın geliştirilmesinin ilk aşamasını teşkil etmektedir. Temelde modern ve postmodern özne ve hakikat anlayışlarının bir eleştirisi üzerine kuruludur. Modern öznenin tanrısal bir özne olarak tahayyül edildiğini, postmodern öznenin ise yok hükmünde tasavvur edildiğini, ancak özneye dair bu iki yaklaşımın da bir aşırılık içerdiğini ve öznenin bu iki yaklaşımın arasında bir konumda olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde hakikate dair tasavvurların da aynı handikapa sahip olduğunu, hakikatin modernlikte olduğu gibi sadece bilimsel bir perspektifle elde edilemediğinin görüldüğünü, bu gerçeğin hakikati inkara götüren postmodern perspektife neden olduğunu oysa hakikatin, modern anlayıştaki gibi tek olduğunu fakat onun görünümünün çoğul olduğunu savunmaktadır. Bu savunun temelini ise birinci kısımda müktesebat olarak adlandırdığı bilgi birikimi, zekâ ve tecrübenin belirlediğini, bu müktesebatın her insanda farklı olduğu için farklı anlama ve farklı görünümüleri keşfedebilme boyutunun olduğunu ifade etmektedir.

Üçüncü bölüm ikinci bölüme benzer bir perspektifle, ama farklı bir konuda ele alınmıştır. Bu bölümde modern ve postmodern insan ve doğa anlayışına ve ilişkisine dair eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Önceki bölümde olduğu gibi modern ve postmodern insan/özne eleştirisi yapılan çalışmada modern insan ile postmodern insan tasavvurunun doğa ile kurması gereken ilişkiye dair bir eleştiri getirilmektedir. Modern insanın evrenin merkezine oturması ve tanrısal bir pozisyonda konumlanması, doğa karşısında sorumsuz bir sömürücü olmasına neden olmuştur. Bu sorumsuzca davranışın sonuçlarının görülmesi neticesinde postmodernitenin Modernite eleştirilerinden doğa anlayışı da nasibini almış ve yeni bir tanımlama ve ilişki biçimi tasavvur edilmiştir. Bu postmodern tasavvur da insanı doğada yaşayan “türler içerisinde bir tür” olarak tanımlamakta ve doğadaki diğer unsurlarla eşit bir konuma yerleştirmektedir. Yazar her iki insan ve doğa tasavvuruna da itiraz etmekte ve sonradan “vasat yaklaşımı” olarak tanımladığı kendi yaklaşımına göre insana ve doğaya gereğinden fazla ya da az önem verilmesinin aynı sonucu doğuracağını belirterek, sonradan “mükemmelin ilkilliği” olarak adlandırdığı durumun ortaya çıkacağını öne sürmektedir. Gazali’nin ifade ettiği “bir şey haddini aşarsa zıttına döner” durumunu ifade etmek için kullanılan mükemmelin ilkilliği, birinci bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm, 19.yy.dan günümüze İslam dünyasında tartışılan kültür-teknik meselesini ele almaktadır. Yazar tartışmayı ontolojik bir zeminde ve vasat yaklaşımının çerçevesine uygun bir şekilde yürütmektedir. Birinci bölümde hakikate dair tartışma yürüttüğü kısımda nesnelerin ve fiillerin doğası gereği iyi ya da kötü olmadığını, uygulayıcının niyeti kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini, ancak sadece niyetle sonucun her zaman uyuşmadığını, toplumsal yaşamda her eylemin niyetlenmemiş sonuçları olduğunu, yani bir tür yan etkiler olduğunu, dolayısıyla bazı eleştirilerde dile getirilen “teknik beraberinde kültürü getirir” minvalindeki eleştirilerin kısmi bir doğruluk içerdiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşımını “her nimetin külfeti vardır” atasözü üzerinden kurgulayan yazar, kültürün ve tekniğin bir iç içelik taşıdığını ama tarih boyunca her kültürün özellikle komşu kültürlerle etkileşim halinde olduğunu, doğal olarak da birbirinden bir şeyler aldığını, fakat alınan miktarın kültürü

dönüştürmede belirleyici olduğunu, eğer az bir şey alınmışsa kùltürün teknolojiyi dönüştürdüğünü, fazla alınmışsa teknolojinin kùltürü dönüştürdüğünü geçmişten örneklerle temellendirmeye çalışarak ileri sürmüştür.

Beşinci bölümde, düşünce dünyasında etkili olduğunu ifade ettiği Bauman'ın özgürlük ve belirsizlik arasındaki ilişkiyi ele alma tarzına bir itiraz getirmektedir. Gerek Bauman ve gerekse postmodern düşünürlerin çoğu belirsizliği/kararverilemezliği bir özgürlük imkânı olarak değerlendirmektedir. Bu anlayışın temelinde Modernitenin her şeyi belirleme/tanımlama ve müphem bir şey bırakmama kaygısı yatmaktadır. Bauman da dâhil olmak üzere bazı Modernite karşıtı düşünürler, belirlenmişliğin dayatmacı bir karakteri olduğunu, bu nedenle belirsizliğin özgürlük alanı açacağını savunmaktadır. Yazar ise modernitenin her ilkesinin yanlış olmadığını, sadece biraz gözden geçirilerek ve esnekleştirerek daha sağlıklı bir anlayışa kavuşabileceğimizi ileri sürmektedir. Özgürlük uğruna belirsizliğin bir değer haline gelmesinin sakıncalarına işaret eden yazar, belirsizliğin insan ve toplum yaşamında yol açacağı sıkıntılara değinerek nihai noktada özgürlüğü de anlamsız hale getireceğini ifade etmekte ve vasat yaklaşımına uygun bir çerçeve içerisinde “esnek/akışkan standartların” soruna daha sağlıklı çözüm üreteceğini öne sürmektedir.

Altıncı ve son bölüm ise “İşlam ve Modernizm Karşılaşması: Geleneksel ve Modernist İşlami Söylemin Sorunları ve Bir Ara Yol Önerisi” başlığını taşıyor. İşlam dünyasının modernlikle karşılaştıktan sonra ona karşı geliştirdiği yaklaşımları özetliyor ve bu yaklaşımların modernliğe dair bakışını tartışıyor. Geleneksel olarak nitelediği selefi yaklaşımın modern dünya ile yüzleşmekten kaçındığını, modernist yaklaşımın modernist söylemlere teslim olduğunu, Modernite ile yüzleşmek gerektiğini ama ona teslim olmadan yüzleşmek gerektiğini ileri sürüyor. Buradan hareketle bir model önerisinde bulunan yazar, Hz. Peygamber'in kendi toplumu ile kurduğu ilişki biçiminden hareket ederek modern dünya ile ilişki kurulması gerektiğini iddia ediyor. Hz. Peygamber'in ise kendi toplumuyla üç yönlü bir ilişki biçimi geliştirdiğini, birincisi eğer imkân bulursa kökten bir değişim gerçekleştirdiği devrimci bir tavra sahip olduğunu; ikincisi o toplumun iyilerini muhafaza ettiğini, dolayısıyla muhafazakâr bir tavra sahip olduğunu; üçüncüsü ise rahatsız olduğu ama şartlar gereği değiştiremediği olguları ise ışlah ettiğini dolayısıyla ışlahı bir tavra sahip olduğunu savunuyor. Bu yaklaşımın modern dünya gerçekleri için de uygulanmasının daha yaşanabilir bir model olabileceğini ileri sürüyor. Hz. Peygamber'in ve getirdiği vahyin doğal ve toplumsal olgularla savaşmadığını, şartlara, duruma ve bağlama göre inananlara kolaylıklar sağlayıcı bir nitelikte olduğunu ileri sürüyor. Bugün modern dünyada yaşayan müntesipleri için Hz. Peygamber'in toplumuyla kurduğu ilişki modelinde bir ilişki kurmanın inananları için daha sağlıklı bir sonuç vereceğini ifade ediyor.

Sonuç olarak eser hem bir yaşam felsefesi hem de bir sosyal bilim perspektifi olma iddiasındadır. Aynı zamanda dini ilimler için de bir çerçeve sunmaya çalışan yazar, konuya dair başka bir çalışmasında din dilinin günümüzde keskin bir nitelik arz etmesinin sakıncalı olduğunu ve bu durumun İşlam toplumlarını, ideal toplum modeli olan vasat ümmet olmaktan uzaklaştıracağını düşünüyor.

Kaynakça

Ahmet Ayhan Koyuncu, “Ahlâk, Hukuk, Siyaset ve Ekonominin Birlikte İşlediği Bir Düzen Kurulmalı”, (Söyleşi: M. Taha İnci), <https://www.barandergisi.net/roportaj/ahlak-hukuk-siyaset-ve-ekonominin-birlikte-isledigi-bir-duzen-kurulmali> (Erişim Tarihi: 25.11.2025.)